పుష్పబాణవిలాసః

వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రిచేత

సంపూర్ణాంధ్ర సంస్కృత వ్యాఖ్యలతో

స్వకీయ

జ్యోతిష్మతీ

ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడినది.

మదరాసు.

1909.

వెల 8 అ.]

పుష్పబాణవిలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూస్స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గలితేఽపి చన్దనరజస్యఙ్గే వహన్ సౌరభమ్
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః. ౧

శ్రీమ...షు—శ్రీమత్ = శోభగలవారైన - గోప వధూ = గొల్ల వెలఁదుల యొక్క - స్వయం గ్రహ = తాముగానే పైకొనుట ముఖ్యముగాఁగల - పరిష్వఙ్గేషు = కౌఁగిలింతలందు, తుఙ్గ...ర్దాత్ — తుఙ్గ = ఉన్నతమైన - స్తన = చన్నుల యొక్క - వ్యామర్దాత్ = ఒత్తడిచేత, చన్దన రజసి = గంధపుఁ బొడి, గళితేఽపి = రాలిపోయినను, అఙ్గే = ఒడలియందు, సౌరభమ్ = (చందన) పరిమళమును, వహన్ = తాల్చినవాఁడును, జాగ...ద్వః—జాగర = మేలుకొనియుండుట (నిద్రపోమి) చేత - జాత = కలిగిన - రాగ = ఎఱుపు గలవైన - నయన = కన్నులయొక్క - ద్వన్ద్వః = జత గలిగినవాఁడును, (అయి), ప్రభాతే = ప్రాతఃకాలమందు, కామపి = అనిర్వచనీయమైన, శ్రియమ్ = సొంపును, బిభ్రత్ = వహించుచున్న, జారాగ్రణీః = జారశ్రేష్ఠుఁడు (అనఁగా శ్రీకృష్ణుఁడు), వః = మిమ్ము, పాతు = కాపాడునుగాక. విశేషము, స్వభావోక్తి, పర్యాయోక్తము, రసవంతము, ప్రేయము - అనునర్థాలంకారములు. వృత్త్యనుప్రాస మనుశబ్దాలంకారము. శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తము.

శృఙ్గారచన్ద్రికా.

అఙ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముద ముదశ్చాయన్
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్ కోఽపి గోపాలబాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః
శృఙ్గారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గారకావ్యం చికీర్షుః ఆదౌ మఙ్గళత్వాదాశిషం ప్రయుఙ్క్తే శ్రీమదితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్ కర్తృశ్రోతౄణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్:

'మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం,
యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధృతిం చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽన్త్యగః,
రోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్మృతిం, దినమణి ర్మధ్యే గురు ర్జో రుజం,
తో వ్యోమ న్త్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు ర్భ స్తారకేశో యశః.' ఇతి.

మగణసన్నిధానసమనన్తరః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. త దుక్తం చమత్కారచన్ద్రికాయామ్:

'మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పర స్తు పూర్వస్మాత్,
జన్యోఽత్ర జనకనికటే సుతవ ద్వితనోతి నాశుభం కర్మ.
సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే గణాః శుభాః.' ఇతి.

ప్రథమవర్ణోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. య ద్యపి క్రూరేణ రేఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్య స్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే-

'శ్రీం వినా క్రూరసంయుక్తః సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్;
శ్లేష స్తు కపయోః శ్రేయాన్ శుచిశ్రావణయో రివ.' ఇతి,

తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగా న్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్:

'దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః
తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యు ర్లిపితో గణతోఽపి వా.' ఇతి.

స్పష్టీకృత మేత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్:

'మఙ్గళార్థాభిధానో వా దేవనామాఙ్కనోఽపి వా
గణో న దూష్యో వర్ణ శ్చ। దేవతాధిష్ఠితాశ్మవత్.
చతుర్ముఖముఖే త్యాదౌ చవర్ణో జగణోఽపి చ
బ్రహ్మనామాఙ్కితత్వేన కావ్యాదా వపి శోభనౌ.
శృఙ్గారవీరసాహార్ద మి త్యత్ర తు కృతే ర్ముఖే
ఋవర్ణగః శవర్ణోఽపి మఙ్గళార్థో విశిష్యతే.
ప్రసక్తః పాత్ర మి త్యాదౌ ప్రకర్ష స్యాభిధానతః
పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.'

సౌమ్యాసౌమ్యవివేచన మప్యత్ర కృతమ్:

'శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్తద్దైవతమూర్తయః
కర్తుః కారయితుః శ్రోతుః కల్పయన్తి శుభాశుభే.
అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా, న్నిషేధే తు విపర్యయః,
ఆకారో హర్షదః, సోఽపి వ్యథార్థ్యాదిషు నోచితః.
ఇకారాదిచతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ,
ఋకారాద్యా శ్చ చత్వారః సంతతి స్తమ్భహేతవః,

ఏకారాద్యా శ్చ చత్వారః కామవాఞ్ఛోత్థభూతిదాః,
లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యా చ్చకారః కీర్తినాశనః.
ఛజకారౌ రోగహరౌ, ఝఞౌ తు మరణప్రదౌ,
టఠకారౌ ఖేదకరౌ, డః శుభో, ఢ స్త్వకాన్తికృత్.
వస్తులోభకరో ణ స్తు తకారో విఘ్ననాశనః,
థకారో యుద్ధకారీ స్యా, ద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ.
నకార స్తాపకృ, త్కశ్చి దనిషేధే శుభః స్మృతః,
రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వసప్రదః.
ఆరోగ్యకృ ద్బకారః స్యా, ద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్,
మకారః క్షోదకృ, ద్య స్తు శ్రీదో, రేఫ స్తు దాహకృత్.
లో జాడ్యకృ, ద్వకారః స్యా ద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః,
ఊష్మాణ స్సుఖ ఖేద శ్రీ నిర్వాణ నిధయః క్రమాత్.’
(శషసహా శ్చత్వార ఊష్మాణః.)

అథ శ్లోకార్థః ॥ శ్రీః శోభా -
‘శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంప త్సరళశాఖిషు.
వాణీ లక్ష్మీ లవఙ్గేషు విషే బిల్వే పృథ త్రిషు.’ ఇతి నా. -

శ్రీమత్యః శోభావత్యః - యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గాః - స్వయం గ్రహః స్వయ మేవ గ్రహణం - తత్ప్రధానాః - పరిష్వఙ్గా ఆలిఙ్గనాని * 'మధ్యమపదలోపిసమాసః - స్వయంగ్రహేణ పరిష్వఙ్గా ఇతి * తృతీయాసమాసో వా - తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలిత్వోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రహాలిఙ్గనానాం ప్రతిపాదనా ద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌన్దర్యం తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మి న్ననురాగాతిశయ శ్చ వ్యజ్యేతే, తుఙ్గస్తనానాం యో వ్యామర్దః పరిపీడనం తస్మాత్ * కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః - య ద్వా తుఙ్గస్తనై ర్వ్యామర్దః పరిపీడన మితి కరణే తృతీయా * ‘కర్తృకరణే కృతా బహుళ మి’తి సమాసః, చన్దన రజసి మలయజ పరాగే, గళి తేఽపి - సర్వాఙ్గగతే చన్దనే గోపాఙ్గనా కఠినకుచ మథితత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అఙ్గే శరీరే * ‘అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ’ ఇతి కోశకారేణ అఙ్గశబ్దస్యావయవపర్యాయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వ మితి న శఙ్కనీయమ్ -

‘అఙ్గం గాత్రా న్తి కోపాయ ప్రతీకే ష్వప్రధానకే.’

ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీరపరత్వ స్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్యైవ పరిమళం, వహన్ దధానః, జాగరేణ నిరన్తరక్రీడాలమ్పటత్వేన నిర్నిద్రత్వేన - జాతరాగమ్ ఉత్పన్నరక్తిమగుణం - నయనద్వన్ద్వం యస్య స తథోక్తః-

‘రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమ త్విషః.’ ఇతి విశ్వః,

తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కామ ప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్నజనితాం లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ * 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి'తి నుమభావః, వేణునాదే - రసికో రాగవాన్ - రసోఽస్యా స్తీతి రసికః * 'అత ఇనిఠనా వి'తి ఠన్ప్రత్యయః-

'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇ త్యమరః,

క శ్చి జ్జారాగ్రణీః కోఽపి గోపికాజారనాయకః - భగవాన్ వాసుదేవ ఇతి యావ త్ - తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్త త్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్, వో యుష్మాన్, పాతు.

అ త్రాధారస్య చన్దన స్యాపగమేఽపి ఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణ నాత్ * విశేషాలంకారః, త దు క్తం-

'విశేషః ఖ్యాత మాధారం వినా ప్యాధేయవర్ణనమ్.' ఇతి;

తథా కృతవధూపభోగ స్యాకృ తే ర్యథావద్వస్తువర్ణ నేన, * స్వభావో క్తి శ్చ,

'స్వభావో క్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.' ఇతి;

అస్యాః పూర్వో క్తవిశేషాఙ్గత్వ మి త్యనయోః * సంకరః; త థాస్య సాధారణరూపేణ వ క్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీత్వరూపే ణానువర్ణన మితి భఙ్గ్య న్తరాశ్రయణరూపః * పర్యాయో క్త్యలంకారః,

'పర్యాయో క్తం తు గమ్యస్య వచో భఙ్గ్య న్తరాశ్రయ మ్.'

ఇతి లక్షణాత్. తథా సంభోగశృఙ్గారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్ర త్యఙ్గత్వా త్ * రసవదలంకారః, లక్షణమ్-

'అఙ్గభావం రసో యత్ర భావం ప్ర త్యథ వా రసం
భజేత్ స తత్ర రసవదలంకార ఉదీరితః.' ఇతి;

తథా దేవవిషయరతిభావ స్యాపి కవీష్ట స్యైవ అనుగ్రాహ్యజనవిషయరతిభావం ప్ర త్య ఙ్గత్వాత్ * ప్రేయోఽలంకారః -

'ప్రేయోఽలంకృతి రఙ్గం చే ద్భావో భావా న్తరం ప్రతి.'

ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే-

'రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాఞ్జితః
భావః ప్రో క్త స్తదాభాసా అనౌచిత్యప్ర వర్తితాః.' ఇతి.
(అఞ్జితో వ్యఞ్జిత ఏవ.)

ఏ తే పఞ్చ అర్థాలంకారాః.—శబ్దాలంకార స్తు 'స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గ స్త నే' త్యాదౌ * వృ త్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవ: తల్లక్షణం తు-

'ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్
పునరు క్తి రసౌ నామ వృ త్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.' ఇతి.

పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ద్రోగు క్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్

* సంస్పృష్టిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం -

'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూల విక్రీడితమ్.'

ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదిత మాసీ ద్య చ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః
త దఖిల మవలమ్బ్య స్వాదు శృఙ్గారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదా౽స్తు ప్రసన్నా. ౨

యువతిసహస్రైః—యువతి = గుబ్బెతలయొక్క - సహస్రైః = వేలతో, క్రీడతః = క్రీడించుచున్న, నన్దసూనోః = శ్రీకృష్ణునియొక్క, విచిత్రమ్ =ఆశ్చర్యకరమైన, యత్ చరిత్రమ్ = ఏ చర్య, భువనవిదితమ్ - భువన = లోకులచేత - విదితమ్ = ఎఱుంగఁబడినది, ఆసీత్ = ఆయెనో, అఖిలమ్ = సమస్తమయిన, తత్ = ఆచరిత్రమును, అవలమ్బ్య = ఆశ్రయించి, స్వాదు = మధురమయిన, శృఙ్గార కావ్యమ్ = శృంగారరసప్రధానమయిన కావ్యమును, రచయితు మనసః = రచింపఁ గోర్కెగలవాఁడనయిన, మే = నాకు, శారదా = సరస్వతి, ప్రసన్నా = కరుణగలది, అస్తు = అగుఁగాక. మాలినీవృత్తము.

సంప్రతి కవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీప్రసాదమాశాస్తే:—భువ నేతి.—యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దసూనోః శ్రీకృష్ణస్య సంబన్ధి, విచిత్ర మద్భుతం, య చ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాదిరూపం, భువన విదితం లోకై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం, త చ్చరిత్రమ్, అవలమ్బ్య ప్రతిపాద్యత్వే నాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం - శ్రావ్య మితి యావత్ -

'మధురో నా రసే తద్వత్ సున్దర స్వాదుషు త్రిషు.' ఇతి నా.;

శృఙ్గార కావ్యం శృఙ్గారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం - మనో యస్య తస్య * 'తుం కామమనసో ర పీ'తి మకారలోపః, మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృమ్భణం ఘటయ త్వి త్యాశయః. * మాలినీవృత్తమ్ - లక్షణం తు -

'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః.' ఇతి.

కాన్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీ ద్వికాసో మహాన్;
ప్రాప్తే నిర్జన మాలయం, పులకితో జాతో తనుః సుభ్రువః;

వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః;
కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్. 3

కాన్తే = ప్రియుఁడు, దృష్టి పథమ్ = చూపుయొక్క మార్గమును, గతే సతి = పొందిన వాఁడు కాఁగా (అనఁగా కాంతుఁడు కంటి కగపడఁగానే), సుభ్రువః = సుందరియొక్క (అందమయినకనుబొమలుగలదానికి అని అవయవార్థము), నయనయోః = కన్నులకు, మహాన్ = గొప్ప, వికాసః = విరివి, ఆసీత్ = కలిగెను, నిర్జనమ్ = జనులులేని (ఏకాంతమైన), ఆలయమ్ = ఇంటిని(గదిలో), ప్రాప్తే సతి = (కాంతుఁడు) చేరఁగా, తనుః = ఆసుందరియొక్కదేహము, పులకితా = గగుర్పొన్నది, జాతా = ఆయెను, వక్షో...కే—వక్షోజ = కుచములయొక్క (కుచములను)- గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు - ఉత్సుకె సతి = అభిలాషగలవాఁడు కాఁగా, సర్వా...యః—(సుందరికి) సర్వ = సమస్తమయిన - అఙ్గ = అవయవములయందు- కమ్ప = వణఁకుయొక్క - ఉదయః = ప్రాదుర్భావము, సమభవత్ = కలిగెను, కణ్ఠా...రే—కణ్ఠ = మెడయందు - ఆలిఙ్గన = కౌఁగిలింతయందు (మెడను కౌఁగిలించుటయందు) - తత్పరె సతి = ఆసక్తిగలవాఁడు కాఁగా, (సుందరికి), దృఢాఽపి = బిగువైన దైనను, నీవీ = పోకముడి, స్వయమ్ = తనంతట తానే, విగళితా = సడలిపోయెను.

ఇట, తొలిపాదమున చక్షుఃప్రీతి యనెడు మన్మథావస్థయు, ద్వితీయ తృతీయ పాదములందు పులకలు వేపథువు (=కంపము) అనెడుసాత్త్వికభావములును, నాలవపాదమున కామేంగితంబును వర్ణింపఁబడినవి. సంభోగశృంగారము. స్వభావోక్తి.

పరస్పరరూపరేఖావిలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో రయోగవశా దుత్కణ్ఠిత యోః క్వచి ద్రహసి దైవవశా న్మిళితయోః కామినో శ్చేష్టాం కవి రాహ.—

కాన్త ఇతి.—'కాన్తే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే, దృష్ట్యోః నయనయోః పన్థాః దృష్టిపథః * 'ఋక్పూ రి' త్యాదినా సమాసాన్తః * 'దృష్టి ర్దృగ్ దర్శ నాక్షి ష్వి'తి నానార్థరత్నమాలాయాం - తం గతె ప్రాప్తె - దృగ్గోచరే స తీ త్యర్థః, సుభ్రువః సున్దర్యాః, నయనయో ర్మహా న్వికాస ఆసీత్ - సాభిలాషతయా నేత్రె విస్తార్య నిర్నిమేష మద్రాక్షీ ది త్యర్థః, తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ తత్కాలె జనవర్జిత, మాలయం గృహం, ప్రాప్తె సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సంజాతపులకా * 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత జి' తీతచ్ ప్రత్యయః, జాతా అభూత్ -

'ఉత్పన్నభూతయో ర్జాతో బృన్దజాత్యో స్తు న ద్వయోః.' ఇతి నా.- ఏకాన్తసమాగమేన మనోవికాస స్యోపచయె సతి రోమోద్గమః ప్రాదురభూ ది త్య

ర్థః, తతో విజనగృహావస్థితకామినీసమీపవర్తనసముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, వక్షో జయోః స్తనయోః - గ్రహణె ఉత్సుకే సతి - గ్రహణ మనాఖ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాన్తస్య సభయప్రవృత్తిః సూచ్యతె, సుభ్రువః సర్వాఙ్గకమ్పోదయః, సమభవత్ సంభవతి స్మ - రాగాన్మహావేపథు రుత్పన్న ఇత్యర్థః - తథా చ లక్షణం-

'రాగద్వేషభయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్రవేపనమ్.' ఇతి,

తత స్తస్యాం కుచగ్రహణ మఙ్గీకుర్వాణాయాం నివర్తమానసాధ్వసె తస్మిన్ కాన్తె, కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే సతి, దృఢా, నీవీ జఘనవస్త్రగ్రన్థిః-

'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససః.' ఇత్యమరః,

స్వయ మేవ, విగళితా విస్రస్తా.

అత్ర ప్రథమె వాక్యే-

'ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుఃప్రీతి రి త్యభిధీయతె.'-

ఇ త్యుక్తలక్షణా ప్రథమాఽనఙ్గదశా దర్శితా, ద్వితీయతృతీయయోః * సాత్త్వికప్రాదుర్భావో వర్ణితః, తురీయె తు * కామేఙ్గితం కథితమ్, తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-

'ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్షణె విచలతః కూపోదకే మత్స్యవ,
ద్ధమ్మిల్లః కుసుమాఞ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం పునః,
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతె,
నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం, కామెఙ్గితం యోషితామ్.' ఇతి.

దర్శన స్పర్శ నాది కామోపచార వర్ణనాత్ * సంభోగశృఙ్గారః, లక్షణం తు-

'అనుకూలౌ నిషేవేతె య త్రాన్యోన్యం విలాసినౌ
దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః.' ఇతి.

* స్వభావోక్తి రలంకారః.

మాం దూరా దరవిన్దసున్దరదరస్మేరాననా సంప్రతి
ద్రాగుత్తుఙ్గఘన స్తనాఙ్గణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్యాన్తికే
నేత్రాన్తస్య చిరం కురఙ్గనయనా సాకూత మాలోకతె. ౪

సంప్రతి = ఇప్పుడు, అర...నా—అరవిన్ద = తామరవలె - సున్దర = అందమయి - దరస్మేర = చిఱునగవు గల దైన - ఆననా = మొగముగలదియు, ద్రాక్ = శీఘ్రముగా, ఉత్తు...లా—ఉత్తుఙ్గ = ఉదుటులయి - ఘన = గొప్పలయిన - స్తన = కుచములయొక్క - అఙ్గణ = ప్రదేశములనుండి - గళత్ = జాఱుచున్న - చారు = సొగసయిన - ఉత్తరీయ = పయ్యెదయొక్క - అఞ్చలా = అంచు గలదియు

ప్రత్యా...శా—ప్రత్యాసన్న = చెంత నున్న - జన = జనులయొక్క (జనులను)- ప్రతారణ = వంచించుటయందు - పరా = ఆసక్తురాలును, (అయి), నేత్రాన్తస్య = కంటికొనయొక్క, అన్తికే = ప్రక్కను, పాణిమ్ = చేతిని, ప్రసార్య = చాఁపి (అనఁగా - తనచూపులను ఇతరులు కనిపట్టకుండునట్లు తనకంటిప్రక్కను చేయి చాటుంచుకొని), కురఙ్గ నయనా = లేడి కన్నులవంటి కన్నులు గల దైనచెలువ, చిరమ్ = చాలసేపు, మామ్ = నన్ను, దూరాత్ = దూరమునుండి, సాకూతమ్ = సాభిప్రాయముగా, ఆలోకతే = చూచుచున్నది. పద్యోదయ జాఱుట కుచము లుబుకుటయు ననెడుకామేంగితముచేత నాయిక ప్రోషిత. యుక్తి, స్వభావోక్తి, వృత్త్యనుప్రాసము, ఛేకానుప్రాసంబును అలంకారములు.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్య న్కామీ వర్మసచివం బ్రూతే.—మామితి.—సంప్ర త్యధునా, అరవిన్ద మివ సున్దరం - దరస్మేరం మన్దం యథా తథా స్మయమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - దరస్మే రే త్యత్ర * 'సు ప్సుపే'తి సమాసః - స్మయతేః * 'నమి క మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః-

'దరోఽస్త్రీ శఙ్కభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహా దరీ

దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే గుగ్గులౌ తు పురః పుమాన్.' ఇతి నా.,

ద్రాక్ శీఘ్రం * 'ద్రా ఙ్మఙ్క్షుసపది ద్రుత మి' త్యమరః, ఉత్తుఙ్గౌ సమున్నతౌ - ఘనౌ పృథులౌ కఠినౌ వా - యౌ స్తనౌ తయో - రఙ్గణాత్ ప్రాన్తాత్ - గళత్ చారూ త్తరీయస్య - అఞ్చల మన్తో - యస్యాః సా త థోక్తా - ఇతి కామేఙ్గిత స్యోక్తిః-

'కఠి నాధిక సాన్ద్రేషు వాద్యమధ్యమ నృత్తయోః

ముస్తా ముద్గర మేఘేషు త్రిషు క్లీబే పుమాన్ ఘన.' ఇతి నా.-

'అఞ్చలం త్వంశుకాన్తే స్యా ది' త్యమరః,

కురఙ్గనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః - యే జనాః తేషాం - ప్రతారణం వఞ్చనం-పరం ప్రధానం యస్యాః సా త థోక్తా - పరేఙ్గితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శన విభ్రమదర్శన పరిహారేణ వఞ్చయితుకామా స తీ త్యర్థః, నేత్రాన్త స్యాపాఙ్గస్య, అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య - అఙ్గుష్ఠ స్యాధోభాగవర్తిత్వం సంశ్లిష్టానా మితరాఙ్గుళీనా మూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్రనేత్రమధ్యవర్తిత్వం యథా స్యా త్తథా కపోలె హస్తం సన్నివే శ్యే త్యర్థః, మాం దూరా, దాకూతేన భావేన సహితం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణ పర్యన్తం, ఆలోకతే పశ్యతి - దృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయ న్తీ వ ర్తత ఇ త్యర్థః.

అత్ర విజనుర్మగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజనవఞ్చన స్యోక్తేః * యుక్త్యలంకారః-

'యు_క్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్మగు_ప్తయే.'
ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావో_క్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బన్ధ స్యాత్యుజ్జ్వలతయా * కా_న్తి ర్నామ గుణః -
'అత్యుజ్జ్వలత్వం బన్ధస్య కావ్యే కా_న్తి రి తీర్యతే.'
ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రౌఢా -
'స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.'
ఇతి లక్షణాత్.

అవతారిక.—ముందు చేసికొన్న సంకేతముప్రకారము పువ్వులు కోయుట యను మిషచేత ఉద్యానవనమునకు వచ్చి కనుపెట్టుకొనియున్న కామినికి కామవిహారయోగ్య మయిన గూఢప్రదేశమును చూపువాఁడై కాముకుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు.—

నీరన్ధ్రి మేత దవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుఞ్జసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్;
కుర్యు ర్య దీహ మణితాని విలాసవత్యో,
బోద్ధుం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్. ౫

అబలే = ఓకోమలీ, మాధవీనామ్ = బండిగురివెందతీఁగలయొక్క, మధ్యే = నడుమ, నీరన్ధ్రిమ్ = సందులు లేనిదియు (ఇందుచేత లోపలిసురతక్రీడ బయటివారి కగపడ దని హెచ్చరిక), చ్యుత పుష్ప కీర్ణమ్ = రాలిన పువ్వులచేత పఱుపఁబడినదియు (- పూఁబాన్పు తనంతట సిద్ధముగా నున్న దనుట), (అయిన), నికుఞ్జ సదనమ్ = పొద రింటిని, అవలోకయ = చూడుము; మనలను చూడకపోయినను మణితములను విని యేని మనలను కనిపట్టరా యనుశంకకు సమాధానముగా చెప్పుచున్నాఁడు:—విలాసవత్యః = హొయలుక_త్తియలు, ఇహ = ఈపొదరింట, మణితాని = రతికూజితములను, కుర్యుః యది = చేయుదు రేని, పికానామ్ = కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూఁతలచేత, బోద్ధుమ్ = (బయటివారికి) తెలిసికొనుటకు, న శక్యమ్ = సాధ్యము గాదు; మణితము కోయిలకూఁతవలె నుండును గాన అందలికోయిలలకూఁతలలో దానిని బయటివారు తెలిసికొనలే రనుట. సామాన్యాలంకారము, భ్రాంతిమదలంకార ధ్వనియు. వసంతతిలకావృ_త్తము.

కామీ సంకేతవశా త్కుసుమాపచయాది వ్యాజే నోపవనం ప్రవిష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయ న్నాహ.—నీరన్ధ్రి మితి.—హే అబలే, మాధవీనాం వాస_న్తీనాం * 'వాస_న్తీ మాధవీల తే' త్యమరః, మధ్యే, నీరన్ధ్రిం బహిః సర్వత్రలతాదివ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితం - పరై రనాలక్ష్యత్వేన వస్తుం యోగ్య మితి భా

తః, చ్యుతైః పుష్పైః - కీర్ణం సంఛన్నమ్ - అయత్నపుష్పశయ్యాన్విత మితి భావః, ఏతత్ పురోవర్తి, నికుఞ్జం కుఞ్జ మేవ సదనం గృహం -

‘నికుఞ్జ కుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే.’ ఇ త్యమరః,

అవలోకయ పశ్య; న కేవల మత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః కింతు శబ్దాయమానోఽపీ త్యాశయే నాహ:-ఇ హాస్మిన్ నికుఞ్జసదనే, విలాసవత్యాః విలాసిన్యాః, మణితాని రతికూజితాని * ‘మణితం రతికూజిత మి’ త్యమరః, కుహ్వ ద్విజా. పికానాం కోకిలానాం, నినదైః కూజితైః హేతుభిః, బోద్ధుం జ్ఞాతుం, న శక్యం - వనమత్త్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాన్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాన్ వివిచ్య గ్రహీతుం న కే నాపి శక్యత ఇ త్యర్థః; * మణితవిశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్:

‘హుంకృతి స్తనిత సీత్కృ తోత్కృతం పూత్కృత శ్వసిత రోద నాదికం.
ముఞ్చ పీడయ గృహాణ జీవయ త్రాహి హా ధి గితి సీత్కృతం విదుః.
త చ్చ లావక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః
మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్య థాపి రత మిష్యతే బుధైః.’ ఇతి.

అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్ * సామాన్యాలంకారః -

‘సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా.’

ఇతి లక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్మి న్వనప్రదేశే సామ్యబలా న్మణితేషు కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యేక స్థాన్యపి కామినోః క్రీడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయా దితి * భ్రాన్తిమదలంకారోఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. తథా ఇద మే వావయో ర్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇత్యేవ రన్తుం ప్రసీ దే త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వని శ్చ. * వసన్తతిలకావృత్తమ్ -

‘ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః.’ ఇతి.

అవ.——ఒకతె పొదరింట జారునితో కామకేళిం దేలుచుండఁగా దానియాఁడుబిడ్డ యటకే విహారవశమున వచ్చెను. అంతట బయట కాపున్న దూతి వదినకు హెచ్చరికగాను, ఆఁడుబిడ్డకు నిజమును తెలియనీక కమ్మటగాను, పలుకుచున్నది:——

దష్టం బిమ్బధియాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ద్ధమ్మిల్ల, స్తిలకం శ్రమామ్బుగళితం, ఛిన్నా తనుః కణ్టకైః;
ఆః కర్ణజ్వరకారికఙ్కణఝణత్కారం కరౌ ధూన్వతీ [హ్రీణ్.
కిం భ్రామ్య స్యటవీశుకాయ? కుసుమా న్యేషా ననా న్ద్రాగ్రి

అరుణమ్ = ఎఱ్ఱని దైన, అధరాగ్రమ్ = మోవికొన, బిమ్బధియా—బిమ్బ = దొండపండనెడు - ధియా = భ్రాంతిచేత, (చిలుకచేత) దష్టమ్ = కొఱుకఁబడినది, ధమ్మిల్లః = కొప్పు, ధావనాత్ = (చిలుక వెంబడి) పరువుచేత, పర్యాకులః = వీడిపోయినది, తిలకమ్ = బొట్టు, శ్రమామ్బు = చెమటచేత (శ్రమ = ఆయాసముయొక్క - అమ్బు = నీరు - ఆయాసముచే దేహమందు జనించిన నీరు - చెమట) - గళితమ్= కరఁగిపోయినది, తనుః = దేహము, కణ్టకైః = ముండ్లచేత, ఛిన్నా = గాయపడినది; ఆః = ఇసీ!, కర్ణ...కారమ్—కర్ణ = చెవులకు - జ్వర = పీడను - కారి = చేయునదైన - కఙ్కణ = గాజులయొక్క - ఝణత్కారమ్ = ఝణఝణశబ్దము కలుగునట్లుగా, కరౌ = చేతులను, ధూన్వతీ = విసరుచు, అటవీ శుకాయ = అడవి చిలుకకై, కిం భ్రామ్యసి = ఏల గ్రుమ్మరెదవు, ఏషా = ఇదిగో, ననాన్దా = (నీ) యాఁడుబిడ్డ, కుసుమాని = (నీవు కోసికొన నుద్దేశించి యున్న) పువ్వులను, అగ్రహీత్ = కైకొన్నది (కోసికొన్నది). వరుసగా ఇందు సురతచిహ్నము లైన - దంతక్షతములు, కొప్పు వీడిపోవుట, చెమట, నఖక్షతములు, చే విదుర్చుట, గాజులమ్రోఁత—అనునవి చిలుకను బట్టుయత్నమునఁ గలిగినవిగా బొంకఁబడినవి.

అరుణమ్—ఎఱుపు దొండపం డనుభ్రాంతికి హేతువు. ఆః—కోపము వాస్తవముగానే నాకయిమీఁద, తన హెచ్చరికను సరకుసేయక సురతాడంబరమున మునిఁగిన దై ననాందకు తా నున్నచోటు తెలియునట్లుగా గాజులచప్పుడు చేయుచున్నందులకు. వ్యర్థప్రయత్నము చేసి శ్రమపడుచున్నందులకై నాయికమీఁద దూతికి ఈకోప మని ననాంద తలంచును. అటవీశుకాయ—చిలుక యనక అడవిచిలుక యనుట దొరకదని సూచించుటకు. కుసు...హీత్—ఈమాట ననాంద వచ్చియున్న దని నాయికకు తెలియుటకును, వదిన కోయనుంచుకొని యున్న పూవులను హరించి యటనుండి వదిన రాక ముందే పోవలయు నని ననాందకు బుద్ధి పుట్టించుటకును. ఇంక నిటం గలయభిప్రాయవిశేషములను బుద్ధిమంతులు సులువుగా ఊహించుకొన వచ్చును.

భ్రాంతిమదలంకారము, విషమధ్వని, వ్యాజోక్తిధ్వనియు.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణవ్యాజే నాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చి ద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చి త్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహి రవస్థితా దూతికా దైవవశా త్త మేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్సయా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసు రాగమనం సూచయన్తీ శఙ్కాదర్శనాత్ ప్రా గేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిఙ్గాని చ్ఛాదయన్తీ ప్రాహ :—

దష్ట మితి.—అరుణం స్వభావేన రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహేతూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన చఞ్చ్వాపుటేన విద్ధమ్ -

ఇతి దన్తక్షతాపలాపః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః * 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇ త్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశ్లిష్య వ్యాకులః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బుగళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాత మితి శేషః; తనుః శరీరం, కణ్టకైః, ఛిన్నా శుకలోభా ద్గుప్తివేశకణ్టకితలతామధ్యప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనాదిస్థానేషు కృతవ్రణా జాతేతి నఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే * 'ఆ స్తు స్యాత్ కోపపీడయో రి' త్య మరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణాయాభినీయమానత్వాన్మృషాభూతః, కర్ణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా శ్రోత్రపీడాకరాః - కఙ్కణఝణత్కారాః యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, కరౌ, ధూన్వతీ కమ్పయన్తీ - పశ్చాత్పుర శ్చ వ్యాపారయన్తీ స తీ త్యర్థః, అటవీశుకాయారణ్యకీరాయ - అటవీగ్రహణం దుర్గ్రహత్వబోధనార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావసి - తద్గ్రహణస్య దుష్కరత్వా ద్విఫల స్తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల మేతత్ప్రయాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రాగేవ త్వయా అగత్య మదీయా న్యేతాని నాన్యైరపచేయానీతి స్వాధీనతాం నీతా న్యపి పుష్పాణి వ్యపగతానీ త్యాహ:—ఏషేతి: ఏషా పురోవర్తినీ - అతిసమీపవర్తిత్వసూచనార్థ మేతచ్ఛబ్దప్రయోగః, ననాన్దా తవ పత్యుః స్వసా * 'ననాన్దా తు స్వసా పత్యు రి' త్యమరః, కుసుమా న్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహా ద్వన్యశుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యా స్తవ న కేవలం శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానర్థప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి ప్రకరణానభిజ్ఞతద్భర్తృభగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః; ననాన్దా సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వని శ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కి మేత దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య పశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుకపలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమధ్యా న్నిర్యాహీతి ప్రకృతస్వైరిణీమాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః.

అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివర్ణనాత్ * భ్రాన్తిమదలంకారః -

'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని
ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమా న్మతః.' ఇతి;

ఇష్టానవాప్తిపూర్వకానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలంకారః -

'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్
విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతి స్త్రిధా.' ఇతి;

అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తి రలంకారః -

'వ్యాజోక్తి రన్యహేతూక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి;

చ్చా వేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపా వితి సంక్షేపః. * దూతి కాత్ర యథోక్తలక్షణలక్షితా, య థాహ భరతః -

'ప్రోత్సాహనేషు కుశలా మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా
లటభా సంవృతమన్త్రా దూతీ త్వేతై ర్గుణై ర్యుక్తా.' ఇతి.
(లటభా చతురా.)

అవ.—ప్రియునితో కామకేళిం దేలి తన్మందిరమునుండి వెలువడుచున్న కామినిని వర్ణించుట.—

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీ మేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్
ఏషా చన్దనలేశలాఞ్ఛితతను స్తామ్బూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రతిపతేః సాక్షాజ్జయశ్రీ రివ. ౭

పర్యాకులామ్ = వీడిన, కబరీమ్ = తురుమును, ఏకేన = ఒక, కర పల్లవేన = చిగురుఁ గేల (చిగురువంటిచేతితో), బిభ్రాణా = (అంతయు వీడకుండుటకై) పట్టుకొన్నదియు, స్రస్తమ్ = జాఱినట్టి, దు....లమ్—దుకూల = వలిపముయొక్క - అఞ్చలమ్ = అంచును - (అనఁగా పైటచెఱఁగును), స్తన మణ్డలే = వటువ్రైన కుచముమీఁద, నిదధతీ = పెట్టుచున్నదియు (కుచముమీఁదికి పైటను సవరించుకొనుచున్నదియు), చన్ద...నుః—చన్దన = గంధముయొక్క - లేశ = అణువులచేత - లాఞ్ఛిత = చిహ్నితమైన - తనుః = దేహము గలదియు (కౌఁగిలింతలధాటికి కడమచందన మెల్ల ఎగిరియో కరఁగియో పోయె నని భా.), తా...రా—తామ్బూల = తమ్మలముచేత - రక్త = ఎఱ్ఱనైన - అధరా = మోవి కలదియు, (అయి), ఏషా= ఈకొమ్మ, ప్రియ...రాత్—ప్రియ = వల్లభునియొక్క - మన్దిరాత్ = గృహము నుండి, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షభూతమైన, రతిపతేః = మన్మథునియొక్క, జయ శ్రీః ఇవ = జయలక్ష్మియో యనునట్లు, నిర్యాతి = వెలువడుచున్నది. మదనజయలక్ష్మిగా నుత్ప్రేక్షించుటచేత సాంగోపాంగముగా రత్యుత్సవమునం దోలలాడిన దనియు, ఈ సకల వర్ణనచేతను అత్యంతమదనవిభ్రమకారిణిగా నున్న దనియు భా. ఉపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యలంకారములు.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళీగృహా న్నిర్గచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ కశ్చి త్కశ్చి దాహ.—

బిభ్రాణేతి:—పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమర్దనశిథిలబన్ధనత్వా ద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేతి * ఉపమితసమాసః - తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢ మవలమ్బమానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటా ద్గళితం, దుకూలం క్షౌమామ్బరం - సూక్ష్మాంశుకం వా-

తస్యాశ్చేలమ్ అస్తం * 'దుకూలం తు। క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకే తథే'తి నా., అన్యేన కరపల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్రసారయన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య - లవైః లాఞ్ఛితా - తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిఙ్గనాదిభి రుపక్షీణసర్వాఙ్గరాగే త్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా శీటికారుణోష్ఠీ, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియమన్దిరా ద్వల్లభగృహాత్, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది'తి నా., రతిపతేర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, ఇవ, నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి; నాయికాయాః మన్మథజయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే.

అత్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తి శ్చేతి త్రయోఽలంకారాః.—కరపల్లవేనే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానా ల్లుప్తా -

'వర్ణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ
ఏక ద్వి త్య్రనుపాదానా ద్భిన్నా లుప్తాప మాష్టధా.'

ఇతి లక్షణాత్; నాయికాయాం ప్రత్యక్ష మన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్ * ఉత్ప్రేక్షా -

'సంభావనా స్యా దుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.'

ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్ప్రేక్షానిమిత్తభూతసంభోగలిఙ్గజనితశోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్మకత్వా దుత్ప్రేక్షాలంకారస్యాఙ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః; ఉపమాయా స్తయో శ్చ నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అవ.—కాంతుఁడు దేశాంతరమునకు పయనముకట్టఁగా ఇంట నిలువవలసిన దైయున్న కాంత తద్వియోగకాతర యై సఖితో చెప్పుకొనుట.—

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా పరం జాయతే,
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం,
ప్రాణా నేవ హరన్తి హన్త నితరా మారామమన్దానిలాః. ౮

కాన్తః = ప్రియుఁడు, దూరదేశమ్ = దూరదేశమునకు, యాస్యతి ఇతి = పోవును అని, మే నాకు, చిన్తా = విచారము, పరమ్ = మిక్కిలి, జాయతే = కలుగుచున్నది; (హే) చన్ద్రవదనే = ఓ యిందుముఖీ, చన్ద్రమాః = చంద్రుఁడు, లోకా...రః—లోక = జనులకు - ఆనన్ద కరః = సంతోషము చేయువాఁడు, అపి = అయినను, వైరాయతే = (నాతో) కలహించును; కిం చ = ఇది గాక, అయమ్ =

ఈ (వినఁబడుచున్న), కో కి...పః—కోకిల = కోయిలలయొక్క - కల = అవ్యక్త మధుర మైన - ఆలాపః = కూఁత, వి...యమ్—విలాప = విలపించుటయొక్క - ఉదయమ్ = పుట్టువును, వితనోతి = చేయుచున్నది (విలపింపఁజేయుచున్నది), (కోకిలకూఁత వినఁబడఁగా నాకు ఏడ్పు కలుగుచున్నది); ఆ...లాః—ఆరామ = తోఁట యందలి - మన్ద = మెల్లని - అనిలాః = తెమ్మెరలు, హన్త = అయ్యో! నితరామ్ = అత్యంతము, ప్రాణాన్ ఏవ = ప్రాణముల నే, హరన్తి = హరించుచున్నవి.

ఇందు ఈచంద్రాదులు ఒకదానికన్న నొకటి యెక్కువ చే టొదవించునట్లు చెప్పఁబడినవి. వల్లభుఁడు తరల సమకట్టఁగానే తనకు (నాయికకు) ఇంత యాయెఁ గావున తరలె నేని మరణము తప్ప దని సూచన. రసము విప్రలంభశృంగారము; నాయిక ప్రవత్స్యత్పతిక. చపలాతిశయోక్తి అలంకారము.

పత్యౌ దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి ఖిద్యాకులా నాయికా సఖీ మాహ:—కాన్త ఇతి.—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్య - తీతి హేతోః-

'ఇతి హేతు ప్రకరణ ప్రకా శాది సమాప్తి ష్వి' త్యమరః,

మే మమ, చిన్తా విచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే - మహాన్ విచారో భవ తీ త్యర్థః; హే చన్ద్రవదనె, చన్ద్రమాః, లోకస్య జగతః - జగద్వర్తిప్రాణిజాత స్యేతి యావత్ - య ద్వా లోకాః జనాః తేషా - మానన్దక రోఽపి * 'లోక స్తు భువనె జనె' ఇ త్యమరః, వైరాయతే వైరం కరోతి - ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవ తీ త్యర్థః * 'శబ్ద వైర కల హాభ్ర కణ్వ మెఘెభ్యః కరణే' ఇతి వైరశబ్దాత్ క్యజి తజ్; కిం చ - అయం శ్రూయమాణః, కోకిలానాం - కలాలాపః అవ్యక్తమధురకూజితం -

'కల మవ్యక్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిజ్గకమ్.' ఇతి నా.,

విలాపః దుఃఖెన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * 'విలాపః పరిదేవన మి' త్యమరః - త స్యోదయం - వితనోతి - కోకిల కలాలాపశ్రవణెన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవ తీ త్యర్థః; ఆరామమన్దానిలా ఉపవనమన్దమారుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణా నెవ హరన్తి - న కెవలం చన్ద్రాదివ దార్తిమాత్రం కుర్వన్తీ త్యేవకారార్థః, హ న్తేతి విషాదె-

'హన్త హర్షె విషాదే చ వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః.' ఇతి నా.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోదయవర్ణనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

'చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే హేతుప్రసక్తిజే.'

ఇతి లక్షణాత్; లోకానన్దకరోఽపి వైరం కరో తీతి ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధస్య అపరిహారప్రదర్శనాత్ * విరోధా లంకారః.

అత్ర చిన్తాదిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృఙ్గారః - తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే—

'సంభోగో విప్రలమ్భ శ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఇష్యతే,
సంయు క్తయో స్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియు క్తయోః.' ఇతి.

తత్ర విప్రలమ్భః పఞ్చవిధః, తథా చాహుః -

'అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇ త్యపి
విప్రలమ్భస్య త స్యైతే హేతవః పరికీ ర్తితాః.' ఇతి.

అయం తు * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః -

'దేశా న్తరే స్థితి ర్యాతు ప్రవాసః స ప్రకీ ర్తితః;
కార్శ్య పాణ్డిమ నిశ్వాస చిన్తా దై న్యాశ్రు గద్గదాః
లమ్బాలకత్వ మి త్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీ ర్తితాః.' ఇతి.

ప్రవాస శ్చ త్రివిధః - భావీ భవన్ భూత శ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వా దియ మష్టవిధనాయికానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషితభ ర్తృకా నామ నాయికా:

'దేశా న్తరగతే కాన్తే దేహసంస్కారవర్జితా
చిన్తా దై న్యాశ్రు కార్శ్యాద్యై ర్యుక్తా ప్రోషితభ ర్తృకా.' ఇతి.

శృఙ్గారనాయికానా మష్టవిధత్వమ్ ఆలంకారికైః ప్రతిపాదితమ్:

'ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితం
స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కణ్ఠితా, విప్రలబ్ధా, ప్రోషితభ ర్తృకా,
కలహా న్తరితా, చాభిసారికా చైవ, ఖణ్డితా.' ఇతి.

మతా న్తరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చయమాత్రేణ భేదాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికా నామ నవమీ నాయికా; తథా చో క్తం రసమఞ్జర్యామ్:—

"యస్యాః పతి రగ్రిమక్షణే దేశా న్తరం యాస్య త్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా- అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచన కాతరప్రేక్షణ గమనవిఘ్నోపదర్శన నిర్వేద సంతాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్పాదయః." ఇతి.

అస్యాః స్వాధీనపతికాది ష్వష్ట స్వ న్తర్భావ స్త త్రైవ పరా స్తః:—

"అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశా న్తరగమనె ప్రెయసి ప్రవత్స్యత్పతి కాపి నవమీ నాయికా భవితు మర్హతి; అస్యాః ప్రోషితభ ర్తృకాయాం విప్రలబ్ధాయాం చ నా న్తర్భావః, భ ర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహా న్తరితాయా మ న్తర్భావః, కలహాభావాత్, అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖణ్డితాయా మ న్తర్భావః, ప్రియ స్యాన్యోపభోగచిహ్నిత స్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపదర్శనాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మ న్తర్భావః, భ ర్తృసన్నిధివ ర్తిత్వా చ్చ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మ న్తర్భావః, వాసకనియమాభావాత్, సజ్జీకర

ణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మన్తర్భావః, అగ్రిమతుణె సఙ్గవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ న్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా ప్యభిసారికాయా మన్తర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యామః.’’ ఇతి.

అవ.—విరహిణియొక్క దుర్దశను చెలి తెలుపుచున్నది.—

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసఙ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః! గా

కుసు...తాయాః—కుసుమశర = పూవిలుకాఁడనెడు - కృశాను = నిప్పుచేత - ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన - అఙ్గారతాయాః = నిప్పుకతనము గలదియు (నిప్పంటుకొన్నకట్టియయు న్నిప్పగును గదా అట్లే అని తా.), (ఆహేతువుచేతనే), తాపశాన్త్యై=(దేహమందలి) వేఁడియొక్క శమనమునకై (వేఁడి యడంగుటకై), కల్పితమ్ = రచింపఁబడినట్టి, నవ కిసలయ తల్పమ్ = లేఁ జివురు పాన్పును, కర...గాత్— కర సరసిజ = (సరసిజ =) తామరవంటి (కర =) చేతియొక్క - సఙ్గాత్ = తాఁకుడువలన, కేవలమ్ = మాత్రమే (చేతఁ దాఁకినమాత్రనే), మ్లాపయన్త్యాః = వాడునట్లు చేయుచున్నదియు, (అయిన), కోమలాఙ్గ్యాః = (ఆ) యబలయొక్క - (అబల యనుటచే - త్వరగా కాంతునిఁ గవయనిచో ప్రాణాపాయము పొందు నని - ధ్వని), పరితాపమ్ = (కామ) జ్వరమును, శివశివ = అయ్యయో (వక్త్రియొక్క దుఃఖమును తెలుపును), కో వదేత్ = ఎవఁడు వర్ణింపఁగలఁడు? (ఎవఁడును వర్ణింపలేఁడు, అనిర్వచనీయము అని భా.) ఇందు సాహిత్యచింతామణీమతంబున తాప మనియెడు నాఱవ మదనావస్థ వర్ణితము. అయోగవిప్రలంభము. రూపకము, కావ్యలింగద్వయము, పరికరాలంకారంబును, ఉపమాలంకారధ్వనియు.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదతః సఖీ కాచి దాహ.—న వేతి.—తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * ‘తల్పం శయ్యాట్టదారే ష్వి’ త్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమశరో మన్మథః - స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపితా అఙ్గారతా యస్యాః సా - స్మరజ్వరతప్తాయా ఇ త్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనో

వక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * 'శకీ'తి శక్యర్థే లిఙ్, శివ శి వే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ -

'అప్యన్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ
వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాప్నుయాత్.' ఇతి -

తథా ప్రయుఞ్జతే కవయః:

'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా
మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.'

ఇ త్యాశ్చర్యే ప్రయోగః -

'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తా న్యపి వాసరాణి వేధాః.'

ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.]

అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్.'

ఇతి లక్షణాత్; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలంకారః - తదుక్తమ్ -

'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః
ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం త ద్రూపకం మతమ్.' ఇతి;

తథా మ్లాపయస్వ ఇతి ప్రథమవిశేషణ స్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణ స్యార్థో హేతుత్వే నోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ మలంకారః - విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ * అనేకపదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ -

'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి;

ప్రథమకావ్యలిఙ్గ స్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయకావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః; కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః -

'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.'

ఇతి లక్షణాత్; తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయికాసంతాపయో ర్ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్మకో * విషమాలంకారః ప్రతీయత ఇ త్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః; కర సరసిజ సఙ్గా దిత్యుపమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా - తథా చోక్తం సాహిత్య చిన్తామణౌ -

'చక్షుఃప్రీతి శ్చిన్తా సంకల్పో|గుణనుతిః క్రియాద్వేషః
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదో మూర్ఛా మృతి దశావస్థాః.' ఇతి.

తాపలక్షణం చ తత్రైవ:

'తత్ప్రాప్తే ర్విప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.' ఇతి-
వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ఠనం
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః.' ఇతి;

ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - యథాహ విద్యానాథః -

'చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సఙ్గో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా
జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి.

సంజ్వరలక్షణ మపి తేనైవోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి - పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్:

'దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి.

అత్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః - తథా చాహుః -

'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో య స్త మయోగం ప్రచక్షతే
క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తస్మతే రతి రీరితా.'

* రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే -

'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః
నవయౌవనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః
నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా
స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతి రి త్యభిధీయతే.' ఇతి.

అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్త్వేవ మిభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భేఽపి.

అవ.—నాయకుఁడు పయనము మాని మిత్రునితో అందులకారణము నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.—

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే, కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతి, ర్ధవలిమా హైమీం లతా మఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవా యాన్తి స్రజః క్లాన్తతా,
మే షోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాతాస్పృహాం కృన్తతి.

శీతకరః = చంద్రుఁడు (శీత = చల్లని - కరః = కిరణములు గలవాఁడు - అని అవయవార్థము), అమ్బుజే = తామరయందు, శేతే = పరున్నాఁడు; (ఇది యొకయుత్పాతము); స్వచ్ఛా = విమల మైన, మౌక్తిక సంహతిః = ముత్తెముల మొత్తము, కువలయ ద్వన్ద్వాత్ = కలువల జంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలుచున్నది; (ఇది యింకొకయుత్పాతము); ధవళిమా = తెల్లఁదనము, హైమీమ్ = బంగారపు, లతామ్ = తీఁగను, అఞ్చతి = పొందుచున్నది; (బంగారుఁదీఁగ తెల్లఁబడినది అన్నమాట); (ఇది యింకొకయుత్పాతము); అభినవాః = క్రొత్త వైన, స్రజః = పూదండలు, పఙ్కజ కోశయోః = తామర మొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాఁకుడుచేత, క్లాన్తతామ్ = వాడుదలను, యాన్తి = పొందుచున్నవి; (ఇది మఱియొకయుత్పాతము); సఖే = మిత్రుఁడా, ఏషా = ఈ, ఉత్పాత పరమ్పరా—ఉత్పాత = (రాఁగలయనర్థములను సూచించు) దుర్నిమిత్తములయొక్క - పరమ్పరా = వరుస, మమ = నాయొక్క, యాతాస్పృహామ్ = పయనంపుఁ గోరికను, కృన్తతి = కోసివేయుచున్నది. (ఉత్పాతము లగపడినప్పుడు పయనము సేయరా దని శాస్త్రము.)

ఇందు శీతక రామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హైమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దములు సాధ్యవసానలక్షణచేత వరుసగా ముఖ హస్త నేత్ర బాష్ప మూర్తి స్తనములం దెలుపుచున్నవి. అ ట్లేర్పడినయర్థము:—నాప్రయాణోద్యమముచే నాకాంతకుఁ గలిగినదుర్దశను వినుము: ముఖము అరచేత నెలకొన్నది; (ఇది చింతను దెలుపుచున్నది); కనుఁగవనుండి కన్నీటిబొట్టులు (తొలుదొల్తనే కాటుక నెల్లకడిగివైచినవి గావున) నిర్మలమైనవి వెలువడుచున్నవి; దేహము పాలిపోవుచున్నది; చనుఁగవకు తగిలి క్రొత్తపూదండలు వాడిపోవుచున్నవి. మిత్రమా యీయవశకునములచేత (నేను పోయినయెడల కాంతకు ప్రాణాపాయము గలుగు నని వెఱచి) ప్రయాణము మానుకొంటిని.—అనుట.

చపలాతిశయోక్తి, రూపకాతిశయోక్తి, విరోధము, విభావన—అలంకారములు.

నాయకుఁ డనుకూలుఁడు. నాయిక స్వాధీనపతిక. విప్రలంభశృంగారము.

'పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహా ద్విరమ్య స్థితోఽసీ'తి సుహృదా పృష్టో నాయకః సకౌశల మాహ.—

శేత ఇతి.—శీతాః - కరాః కిరణాః - యస్య సః శీతకర శ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వే నావతిష్ఠతే, చన్ద్ర స్యాకాశా ద్భూగతే పద్మే నిపతన మి త్యేకో మహా నభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మౌక్తికానాం - సంహతిః సమూహః, కువలయద్వన్ద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి,

'కరీన్ద్ర జీమూత వరాహ శఙ్ఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.'

ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; ధవళిమా ధావళ్యం, హైమీం కనకమయీం, లతామ్, అశ్నుతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గ్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః; పఙ్కజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః -

'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఽర్థౌఘే గుహ్యాఽణ్డే శస్త్రదివ్యయోః
గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేశ్యా మసిపిధానకే.' ఇతి నా.,

స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వ మమ్లానా మేవ స్రజా మగ్నివస్తుస్పర్శా దివ పఙ్కజస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయో రపి పద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతా న్తరమ్; హే సఖే, ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా - భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి * కృతీ చ్ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికా ల్లట్ * 'శే ముచాదీనా మి'తి నుమాగమః; ఏతా నుత్పాతా న్వీక్ష్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః - మత్ప్రయాణాత్ ప్రా గేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాజ్వరవైవర్ణ్యసంతాపై ర్నివర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః.

అత్ర శీతక రామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిన్దు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మౌక్తికసంహతిః కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛ తీ త్యనేన గళద్బాష్పబిన్దుపూర్ణనేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతే ర్నిశ్శేషనివర్తితాఞ్జనత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రనల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖ స్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.' ఇతి;

స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసఙ్గమాత్రేణ స్రజః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచకశబ్దా నగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః -

'విషయ స్యానుపాదానా ద్విష య్యుపనిబధ్యతే
యత్ర సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా.'

ఇతి లక్షణాత్; తథా చన్ద్ర స్యామ్బుజోపరిశయనవర్ణనా ద్ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; హేమలతాయా ధావళ్యప్రతిపాదనా జ్జాతిగుణయో శ్చ విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; కువలయా న్ముక్తాఫలోత్పత్తేః పఙ్కజకుట్మలస్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తి రూపా విభావనా -

'అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి;

విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా సహాఙ్గాఙ్గిభావేన* సంకరః; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్* సంసృష్టిః; అతిశయోక్త్యో రపి త థైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః -

'ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్, తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,
వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టో, గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః.'

ఇతి లక్షణాత్; నాయికా * స్వాధీనపతికా -

'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః.' ఇతి;

ప్రవాసప్రసక్తి హేతుకస్య చిన్తాదె ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః.

అవ.— నాయకునిం దోడితేఁ బోయి వానిని తేక వానితోఁ గ్రీడించి వచ్చినదూతిని సంభోగచిహ్నములచే నెఱింగి నాయిక నిందించుట.—

దూతీదం నయనోత్పలద్వయ మహో! తాన్తం నితాన్తం తవ,
స్వేదామ్బుకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా! హన్త! చన్ద్రాతపే [కృతే.
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తా

కాన్తాకృతే - కాన్త = సుందరమైన - ఆకృతే = మూర్తి గలదానా (కాంతాకృతి యని సంబోధించుటయందు అత్యంతకోమలాంగివి గాన వెన్నెలకే బడలితివి

అని యభిప్రాయము), (హా) దూతి = (ఓసి) దూతీ, వృథా = వ్యర్థముగా, మమ కృతే = నా కొఱకు, చన్ద్రాతపే = (పండు) వెన్నెలయందు, (ఆతప మనఁగా ఎండ - చంద్రాతప మనఁగా చంద్రునియెండ - అని యవయవార్థము - ఆతపశబ్దముచే కోమలాంగికి నీకు వెన్నెలసయితము ఎండవలె దుస్సహము గాదా యని ధ్వనితము), యాతా...శాత్—యాత = (నాయకునికడకు) పోవుట - ఆయాత = వచ్చుట - వశాత్ = (వీని) మూలముగా, శ్రాన్తా = బడలినదానవు, అసి = అయితివి, హా హన్త = అయ్యో పాపము! [బడలుట యెట్లు తెలియనాయె ననఁగా చెప్పుచున్నది]:— తవ = నీదైన, ఇదమ్ = ఈ, నయన ఉత్పల ద్వయమ్ = కన్నులనెడు కలువలయొక్క జంట, నితాన్తమ్ = మిక్కిలి, తాన్తమ్ = వాడియున్నది; [పండువెన్నెల కలువలకును (కనులకును) మిక్కిలిహితముగాన, ఎంతయు శ్రమపడక దానియందు అవి వాడవుగాన, అట్టివెన్నెలలోనే కలువలు (కన్నులు) మిక్కిలి వాడునట్లు శ్రమపడితివి అనుటచే మిక్కిలి శ్రమపడితివి - అని తాత్పర్యము]; స్వేద అమ్భః కణికాః = చెమటనీటి బొట్లు, లలాట ఫలకే = పలకవంటి లలాటమందు, ముక్తా శ్రియమ్ = ముత్తెముల సొంపును, బిభ్రతి = వహించుచున్నవి; (ముత్తెపుసిరికిఁ బోల్చుటచే చెమట యధికముగా నున్న దని యభిప్రాయము); నిశ్వాసాః = ఊర్పులు, ప్రచురీ భవన్తి = బహుళము లగుచున్నవి. ఇది బయటికి స్ఫురించునర్థము. దీనిగూఢార్థము:— దూతీ నీవు సుందరాంగివి గావున నిన్నే మన్నాయకుఁడు గూడెను: నీకన్నులు వాడుట, మొగమున చెమరుబొట్లు, నిట్టూర్పులబాహుళ్యము అనునివి సంభోగచిహ్నములు ఇప్పటికిని నీయం దగపడుచున్నవి; నీపోక నానిమిత్తము వ్యర్థమే గాని నీనిమిత్తము సఫలమే అయినది;—అనుట. గూఢార్థానుగుణ పదప్రయోజన వివరణమెట్లన—నాయిక దూతియొక్క కన్నులకు కలువలసాటిని చెమటబొట్టులకు ముత్తెముల సొంపును చెప్పుట దూతి సుందరాంగి యగుటచేతను (సుందరాంగి యయినందున ఇట్టిచొట్ట తనకుఁ బాటిల్లె ననుకడుపు మంటచేతను). చెమటబొట్టులకు ముత్తెములసాటిని చెప్పక, వాని (శ్రియమ్ =) సిరిని (సొంపును) చెప్పినతాత్పర్య మే మనఁగా - ఈబడలికవలన నీకు సొంపు హెచ్చినదేగాని తగ్గలేదు, ఇప్పటియీయొప్పును గాంచిన ఆనాయకుఁడు కామోద్రేకపరవశుఁ డై వెండియు నిన్నుఁ గవయును జుమీ యని యెత్తిపొడుచుట. ‘నితాన్తమ్’ ‘నితరామ్’ అనుట ‘నీబడలిక రాకపోకలవలనఁ గలిగిన దైన ఇంతయధికముగా నుండదు, సంభోగమువలనఁ గలిగిన దైనందున ఇంత యధికముగా నున్నది;’ అని దూతికి దానిగుట్టును నాయిక తాను కనిపట్టినట్లు సూచించుటకు. ‘హా హన్త’ - ఈవిషాదము దాని? దూతినిగా పంపి తాను చెడినందులకును, ఈగూఢనిందను నదురు బెదరు లేక సరకుసేయక వినుచున్న దూతియొక్క దిట్టతనమునకును. ‘ఆతపే’ అనుటచే - వెన్నెల (యెండవలె) చిక్కఁగా కాయుచున్నది,

ఇట్టితఱపివెన్నెలలో రాకపోకలచే బడలిక తీఱునుగాని కలుగదు, కావున నీబడలిక రాకపోకలచేఁ గలిగినది గాదు, సంభోగముచేతఁ గలిగినదే,। అనియు, వెన్నెలకును గరం గునట్టి కోమలాంగివి గావున నిన్ను ఆతఁడు వలచె ననియు, భా. 'కాన్త్యాకృతే' అనుటచే 'నీవు అందగత్తియవు, నిన్ను వానికడకుఁ బంపిన నిట్టి చెట్ట గలుగు నని ముందు ఆలోచించుకొనక నీవలనఁ జెడితి ననియు, నీవు కరము ద్రోహిణివియు ననియు, భావములు.

ఇందు ఆకారగోపనరూప మైనది అవహిత్థ యనుసంచారిభావము. రూపక విరోధ నిదర్శనా దీప మాలంకారములు గలవు. ఏతత్సమవిషయక మైనయీ యమశ్లోకముం గనఁదగును:—

'నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం, నిర్మృష్టరాగోఽధరో,
నేత్రే దూర మనఞ్జనే, పులకితా తన్వీ తవేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని, దూతి, బాన్ధవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే,
వాపీం స్నాతు మితో గ తాసి న పున స్త స్యాధమ స్యాన్తికమ్.'

నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృ త్యాగతాం తదా గమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రకటయన్తీం ఆస్యస్వేదజలకణైః ఛిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ.—హా తీతి.— హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూపకసమాసః - తయో ర్ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం మ్లానమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం త ద ప్యధిక మి త్యాశ్చర్యమ్; తథా, స్వేదామ్బుకణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః -

'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యా న్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా.;
నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవ న్తి బహుళాయన్తే -

'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వ' త్యమరః;
హే, కాన్త్యాకృతే రమణీయాకారె, మమ కృతే మ దర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్ * 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ప్యాయ మ ప్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా వ్యర్థం, చన్ద్రాతపే చన్ద్రికాయాం * 'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇ త్యమరః - సుకుమారాఙ్గ్యా స్తవ చన్ద్రికాఽ ప్యాతపకల్పా జా తే త్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహంకత్వరని గతాగతవశాత్, శ్రా న్తాసి, హా హ న్తేతి పదద్వయో క్తి ర్విషాదాతిశయాత్ - విషాదో ఽత్ర దూతికాశ్రమదర్శనజనితః - స చ మృషాభూతః - కైతవే నాక్షిప్యమాణత్వాత్; 'వృథా మమ కృతే శ్రాన్తా సీ' త్యత్ర మత్కార్యం ప్ర త్యేవ తవ శ్రమో విఫలః స్వకార్యం ప్రతితు సఫల ఏ వే త్య

ర్థః, మద్వల్లభ మానేతుం గతాయా స్తవ న కేవల మీప్సితాలాభః యాతాయాత జనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయా స్తవ ఆకృతివైకృత మపి జాత మితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయం శ్రమః తవ న నాయకగృహవర్త్మని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః - చన్ద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాన్తరం ప్రతి సంచారమాత్రేణ త వైతాదృశశ్రమజనకత్వాయోగాత్ - మద్వల్లభోపభోగసమ్మర్దజ ఏ వేతి వ్యఙ్గ్యార్థః; 'కాన్తాకృతే' ఇతి సౌన్దర్యోద్ఘాటనేన నాయం త వాపరాధః కిం తు సౌన్దర్యశాలిత్వేన దౌత్యానర్హాం త్వాం చపలచిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్యా మ మై వాపరాధ ఇత్యాత్మోపాలమ్భో ద్యోత్యతే; దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః -

'నోజ్జ్వలం రూపవన్తం వా నార్థవన్తం న చాతురం
దూతం వాపి హి దూతీం వా బుధః కుర్యా త్కదాచన.' ఇతి.

అత్ర మృషాదరాదిభిః క్రోధహర్ష్యాసూచకాకారగోపనస్య గమ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యః * సంచారీ భావః -

'ఆకారగోపనం ధైర్యలజ్జాదే రవహిత్థకః,
అన్యథా కథనం, దృష్టి రన్యథా చ, మృషాదరః,
విషాదహర్షే కృతకే, తథా భఙ్గ శ్చ తద్గుణాః.' ఇతి.

అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్ * రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మితి జాతిగుణయో ర్విరోధప్రతిపాదనాత్ * విరోధాలంకారః, స చ రూపకోత్థాపిత ఇతి తయో రఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః, ముక్తా శ్రియం బిభ్రతీ త్యత్ర అన్యధర్మ స్యాన్యయోగాసంభవేన శ్రియ మివ శ్రియ మితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారః -

'అసంభవద్ధర్మయోగా దుపమానోపమేయయోః
ప్రతిబిమ్బక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యా న్నిదర్శనా.' ఇతి,

నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిపూర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ * విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్, అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అవ.—విరహిణీమరణోద్యోగము.—

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమ్
విరహ మసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీ. ౧౨

... చక్రవాకీ సమానా = వెంటిజక్కవతో సమానురాలై (చక్రవాకి చక్రవాకు నందు ఎంత అనురక్తయో నాయకునియందు అంత యనురక్తురాలై యని తాత్పర్యము), చకి... నా—చకిత = బెదరిన - వనకురఙ్గీ = అడవిలేడియొక్క - లోచనా = కన్నులవంటికన్నులు గలది (ఊరిలేడికన్న అడవిలేడి ఎక్కువ భయపడునుగాన భయాతిశయమును తెలుపుటకు వనశబ్దము), కోమలాఙ్గీ = (ఒకానొక) యబల, దురన్తె = (ఆది యందు మనోహరముగానున్నను) పర్యవసానమందు కీడు గలదైన (కీడు కలిగించునదైన), వసన్తే = ఆమనియందు, విరహమ్ = (కాంతునితోడి) యెడఁబాపును, అసహమానా = తాళలేనిదై, (అందువలననే), మర్తుకామా (సతీ) = మరణింపఁ గోర్కి గలదై, పుష్పి... ల్పమ్—పుఞ్జిత = పేర్పఁబడిన - అఙ్గారకల్పమ్ = నిప్పులకంటె కొంచెము తక్కువ యైన (రమారమిగా ఆట్టినిప్పువంటి దైన - దానివలె దహించి చంపునదియైన), నవ కిస లయతల్పమ్ = లేఁత చిగుళ్ళ పానుపును, అధివసతి=ఎక్కుచున్నది.

'దురన్తె'— మలయానిలము కోకిలాలాపము మొదలయిన కామోద్దీపనసా మగ్రిచేత కామోద్రేకము గలిగించి తద్ద్వారా ప్రాణము హరించు నని భా. 'కిస లయతల్పమ్'—సామాన్యకిసలయములపాన్పే కామోద్రేకము కావించి విరహతాపముం బెంచి ప్రాణము హరించునది, ఆకిసలయములు 'నవ' అప్పుడే పొటమరించిన వైనచో దాని ప్రాణహరణశక్తి చెప్పవలయునా? నవకిసలయములు ఎఱ్ఱగా ప్రకాశించును గాన ఆనవకిసలయతల్పము వర్ణదీప్తి క్రియలచే అగ్నిరాశివంటి దగుటచేత 'పుఞ్జితాఙ్గా ర' సామ్యము చెప్పఁబడినది. ఆమెపాన్పునందు ఒక్కొక్కచిగురును ఒక్కొక్క (అంగార =) నిప్పుకవలె నుండె నని అంగారశబ్ద స్వరసము. 'చకిత వన కు రఙ్గీ లోచనా'—వన శబ్దము భయాతిశయమును దానిచే లోచనములయందు చాంచ ల్యాతిశయమును తెలుపుటచేత - ఏక్షణమం దేనియు కాంతుఁడు వచ్చి యీదుర్మర ణమును తప్పించునా యని యతనికై ఇయి నటుం జూచుటను సూచించును. 'కో మలాఙ్గీ'—అబల గావున ఈవిరహమునకు ఈనవకిసలయ తల్పమునకును తప్పక మడి యుఁ నని భా. మరణోద్యోగముచేత విరహతాపాతిశయమును, దానిచేత అనురా గాతిశయమును సూచితములు. ఉపమా పరికర కావ్యలింగ రసవదితములును వృ త్త్యనుప్రాసంబును అలంకారములు; నాయిక పద్మినీజాతిది; మృతి య నెడు పదియవమన్మథావస్థ.

వసన్తసమయె సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామర్థ్యాభావెన బలాచ్చర మదశా ముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియ సహచరీ కాచిత్ ప్రాహ.—అధివస తీతి.—చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియె గా ఢానురా గే త్యర్థః, చకితా భీతా - యా - వనకురఙ్గీ కాననహరిణీ - తస్యా ఇవ లోచనె యస్యాః సా తథోక్తా - కురఙ్గీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యా వనసంబన్ధిత్వే

న కథనం చ భయ స్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం - తత్ప్రదర్శనం తు కురఙ్గీలోచనయో శ్చాఞ్చల్యశాలితా ద్యోతన ద్వారా నాయికా నయన రామణీయక ప్రత్యాయనార్థమ్- ఏతాదృశసౌన్దర్యశాలినీ సఖీ భూయః క్వాపి న ద్రక్ష్యతే ఖ ల్వితి భావః, కోమలాఙ్గీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా - వరసౌకుమార్యశాలినో ఽఙ్గస్య తీవ్రతాపానర్హత్వా త్పల్లవాఙ్గారశయ్యాధిరోహణక్షణ ఎవ మరిష్య తీతి భావః, దురన్తః అన్తో ఽవసానం యస్య సః దురన్తః - మన్దానిల కోకిలాలా పాది కామోద్దీపనసామగ్రీశాలితయా వియోగినా మప్రాప్యపారే తస్మి, న్వసన్తే, విరహ మసహమానా, మర్తుం ప్రాణా న్విహాతుం - కామో ఽభిలాషా యస్యాః సా తథోక్తా * 'తుం కామ మనసోర పీ'తి మకారలోపః - తదా తతో ఽన్యస్య దుఃఖసాగరనీరనిస్తారోపాయ స్యాభావా దితి భావః, పుఞ్జితః రాశీకృతః - స చాసౌ వఙ్గార శ్చేతి పుఞ్జితాఙ్గారః - జాతా వేకవచనమ్ - ఈషదసమాప్తః పుఞ్జితాఙ్గారః పుఞ్జితాఙ్గారకల్పం తత్ * ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః - య ద్వా మాస్తు జాతా వేకవచనం * 'సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయో' రితి బహువచనస్య లుక్ - పున స్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధే నైకవచనస్య సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదఙ్గారరాశిసదృశ మి త్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్న మితి భావః, నవకిసలయతల్పం తరుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి వసతే రాధారస్య కర్మత్వమ్.

అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్ * మృతి ర్నామ చరమా మన్మథావస్థా -

'స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతి రి త్యభిధీయతే.' ఇతి.

ఇహ పుఞ్జితాఙ్గారకల్ప మి త్యత్ర అనుపాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్రవాకీసమా నే త్యత్ర అనుపాత్తధర్మా సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురఙ్గీలోచ నే త్యత్ర అనుపాత్తధర్మవాచకోపమానా లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః, పుఞ్జితాఙ్గారకల్ప మితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయో రఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి నాయికావిశేషణద్వయ స్యాపి సాభిప్రాయత్వా దన్యః * పరికరః, తస్య చ ప్రాగుక్తాలంకారచతుష్టయేన సహ * సంసృష్టిః, చక్రవాకీసమా నేతి నాయికావిశేషణార్థస్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్య చ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యోగం ప్రతి హేతుత్వాత్ * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః, స చ చక్రవాకీసమా నేతి సమాసగతోపమయా పుఞ్జితాఙ్గారకల్ప మి త్యుపమాసంకీర్ణపరికరేణ చ పరిపోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్ణాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలంకారః, ప్రతిపాద మేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డద్వయా న్తర్గతత్వేన అవృ

త్త్వాత్ * వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంసృష్టిః. కరుణరసలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ:—

'ధర్మనాశోఽర్థనాశ శ్చ బాన్ధవేష్టధనక్షయః
వధో బన్ధ శ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః
దేవోపఘాతధిక్కారౌ వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం
ఇత్యా ద్యాలమ్బనం దృష్ట మనుభూతం శ్రుతం చ వా;
యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయ మాలమ్బనగుణాదికం;
కేశపాశాఙ్గసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా
శిర శ్చోదఞ్చితం చాధో ముఖం పరివిలోకితం
రక్తాభో ముఖరాగ శ్చ సబాష్ప మన్థరా చ దృక్
భూపాతో ముఖశోష శ్చ బాహుపాదవిమర్దనం
విన్యాసో హస్తయో ర్మూర్ధ్ని నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా
ఉరశ్శిరోముఖ స్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి
హాహాకార స్త థాక్రన్దో విలాపః పరిదేవనం
భావాః స్తమ్భాదయః సర్వే భవేయు రనుభావకాః;
ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవ న్త్యమీ
నిర్వేదో దైన్య మాలస్య మున్మాదవ్యాధిసుప్తయః
నిద్రా మోహః శ్రమో గ్లాని శ్చిన్తా మరణచాపలే
విషాదో జాడ్య మౌత్సుక్యం శఙ్కా స్మృతి రపస్మృతిః;
స శోకస్థాయిక స్తద్ధి కరుణో రస ఇష్యతే.' ఇతి.

శోకలక్షణ మపి త త్రైవోక్తమ్.—

'ఇష్టనాశాదిభి ర్దుఃఖప్రకర్షః శోక ఉచ్యతే
అశ్రు భూలుణ్ఠన స్వాఙ్గతాడనా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి.

నాయికా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలా ఙ్గీతి విశేషణద్వయే నాస్యాః * పద్మినీత్వం సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే -

'కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధా
సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్య మఙ్గే
చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే
స్తనయుగళ మనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి.
తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం యా
ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్దధానా స దైవ

కువలయదళకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ
వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా.
వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ
త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా
మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా
ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.' ఇతి.

అవ.—నాయికయొక్క విరహాతిశయమును దూతి నాయకునితో చెప్పుట.—

నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం, పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్మత్వం, బత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చ, తామ్
స్మర్తవ్యాకృతి మేవ కర్తు మబలాం సన్నాహ మాతన్వతే;
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతై స్త్వదాప్తిభ్రమైః.

కల...రామ్—కలకణ్ఠ=కోకిలలయొక్క - కోమల = మృదులమైన - గిరామ్ = కూఁతలయొక్క, నైష్ఠుర్యమ్ = పరుషత్వంబును, పూర్ణస్య శీతద్యుతేః = నిండు చలి వెలుంగుయొక్క (నిండుచంద్రునియొక్క), తిగ్మత్వమ్ = వేండ్రంబును, దక్షిణస్య = దక్షిణదిగ్భవమైన - మరుతః=గాలియొక్క (మలయానిలముయొక్క), దా...శ్చ—దాక్షిణ్య=మోమోటమియొక్క - హానిశ్చ=నాశంబును, అబలామ్ = (ఆ) కోమలాంగిని, స్మ...మేవ—స్మర్తవ్య = జ్ఞప్తి చేసికోవలసిన - ఆకృతి మేవ = మూర్తిగలదానినిగానే (అనఁగా కంటికి కగపడనిదానినిగా, అనఁగా మృతనుగా), కర్తుమ్= చేయుటకు, సన్నాహమ్ = సరంజామును, ఆతన్వతే = చేయుచున్నవి, బత = అయ్యో! తృ...తైః—తృణ = గడ్డి - ఆది = మొదలుగాఁగలవానియొక్క - చలన = కదలికచేత - ఉద్భూతైః = పుట్టినవైన, త్వ...మైః-త్వత్ = నీయొక్క - ఆప్తి = రాకయొక్క - భ్రమైః =భ్రాన్తులచేతను (గడ్డి కదలినను నీవు వచ్చితి వేమో యని భ్రమపడి మాటిమాటికి చూచుచుండుటచేత), తద్విఘ్నః—తత్ = ఆమారణప్రయత్నమునకు - విఘ్నః = అంతరాయము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

కోకిల చంద్ర మలయమారుతములకుఁ బాలిక నీయబల యెప్పుడో మరణించియుండును గాని, నీవు వత్తు వనునాశచేత జీవించి యున్నది, తడయుదు వేని నిరాశచేసికొని జీవము విడుచును, కాన ఇప్పుడే నాతో వచ్చి ఆమెప్రాణమును కాపాడుము; అని భా.

పర్యాయోక్తి విరోధ పరికరాంకురము లలంకారములు. విరహవిప్రలంభ శృంగారము. నాయిక విరహోత్కంఠిత.

ప్రియాగమనసమయే కిఞ్చి దతిక్రాన్తే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ.—నైష్ఠుర్యమితి.—కలకణ్ఠాః కోకిలాః -

'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే

హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే.' ఇతి నా.-

తేషాం కోకిలానాం - కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వం * 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ ది' త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్యహానిః - దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హాని శ్చ -

'దక్షిణః సరళే యామ్యే పరచ్ఛన్దానువర్తిని

అపసవ్యే త్రి ష్వయం తు దేయభేదే దిశి స్త్రియామ్.' ఇతి నా.,

తాం ప్రకృత్యా మబలాం - బలహీనత్వా ద్దేహమాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయా దితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహమ్, ఆతన్వతే కుర్వన్తి - చరమదశా మేవ ప్రాపయితుం ప్రయతన్తే ఇ త్యర్థః, బ తేతి ఖేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సన్తః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యన్తీ తి ఖేదః - య ద్వా బ తేతి విస్మయే - కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావ శ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనా ద్విస్మయః -

'ఖే దానుకమ్పా సంతోష విస్మ యామన్త్రణే బత.' ఇత్యమరః,

కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతైః రుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్ప్రాప్తిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే. కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యన్తశీతల సకలకళాశాలీ చన్ద్రః శైత్య మాన్ద్య సౌరభ్య సంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుత శ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయికాప్రాణహరణోద్యోగ మేవ కుర్వన్తి - కిం తు కాన్తా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన తృణేతుణె త్వామే వాగతం మన్యమానా కథఞ్చి దాశయా ప్రాణా నవలమ్బ్య వర్తత ఇతి వివక్షితార్థః; ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్ పరిత్యజేత్ - శీఘ్ర మాగత్య త్వదధీనజీవితాం తా ముపజీవ యేతి భావః.

అత్ర వివక్షితార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలంకారః - స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రి త్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలా మితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః -

'సాభిప్రాయె విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.' ఇతి.
* విరహవిప్రలమ్భశ్శృఙ్గారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ-
'కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వ్యాపారత స్త్రితః
ఏకగ్రామస్థయో ర్యూనో ర్విరహః సోఽభిధీయతే,
ఔత్సుక్య చిన్తా నిశ్వాస వితర్కా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి.
నాయి కాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా-
'చిరయ త్యధికం కాన్తె విరహోత్కణ్ఠిత తోన్మనాః.'
ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి ఉత్కణ్ఠితా-విరహేణోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -
విరహేణకృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతా.' ఇతి;
* ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనా విశేషః - తథా చాహుః -
'రాగే త్వలభ్యవిషయె వేదనా మహతీ తు యా
సంశోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.' ఇతి.

అవ.—చక్కఁగా అలంకరించుకొని రమణు నెదురునూచుచున్న నాయిక అతఁడు విలంబించుటచేత శోకింపం దొడంగఁగా సఖి ఆమె నూరార్చుట.—

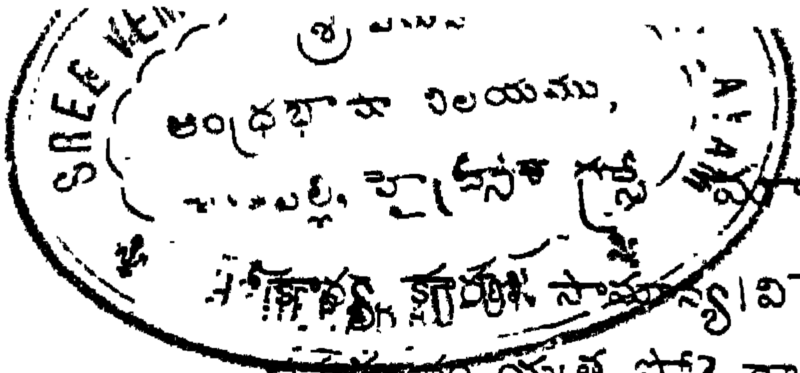
సాస్రే మా కురు లోచనె, విగళతి న్యస్తం శలాకాఞ్జనం;
తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ, నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః;
తల్పే మా లుఠ కోమలాఙ్గి, తనుతాం హ న్తాఙ్గరాగో ఽశ్నుతే;
నాతీతో దయితోపయానసమయో, మా స్మాన్యథా మన్యథాః.

(హే) కోమలాఙ్గి = (ఓ) యబలా, లోచనే = కన్నులను, సాస్రే = బాష్పయుక్తములనుగా, మా కురు=చేయకుము; (ఏల యన), న్యస్తమ్ =(కంట) నుంపఁబడిన, శలాకాఞ్జనమ్—శలాకా = శలాకయొక్క (శలాకతో పెట్టుకొనఁబడిన)- అఞ్జనమ్=కాటుక, విగళతి=కరఁగిపోవును; తీవ్రమ్ = వేఁడి యయిన, నిశ్వసితమ్=ఊర్పును, నివర్తయ = ఆఁపుము; (ఏల యన), నవాః = క్రొత్తవైన, కణ్ఠస్రజః = మెడలోని పూదండలు, తామ్యన్తి = వాడిపోవును; తల్పే = పాన్పునందు, మా లుఠ = దొరలకుము; (ఏల యన), హన్త = అయ్యో, అఙ్గరాగః = మైపూఁత, తనుతామ్ = కృశత్వమును, అశ్నుతే= పొందును; (మైపూఁత చెడును); దయి...యః—దయిత = ప్రియునియొక్క - ఉపయాన = రాకయొక్క -సమయః = వేళ,న అతీతః=దాఁటిపోలేదు; అన్యథా = వేఱువిధముగా, మా మన్యథాః = తలంపకుము. అతఁడు తప్పకుండ వచ్చును గావున ఈలోపల రోదన నిశ్వాస లోఠనములచేత నీసొబగెల్ల

చెఱుపుకొనకు మని యుపదేశము. 'అన్యథా'—రాఁ డని, ఎవతెవలలోనో పడి నిన్ను ఒప్పరికించినాఁ డని, ఇత్యాది దురూహాలు చేయకు మని భా. ఇందు, ఒకమతమున కార్యముచేత కారణమును సమర్థించుట యనెడియర్థాంతరన్యాసము; మఱియొకమతమున కావ్యలింగము. ఔత్సుక్య మనెడుసంచారిభావము; విరహవిప్రలంభశృంగారము; నాయిక ప్రౌఢ, వాసకసజ్జికగా నుండి విరహోత్కంఠిత యైనది.

ఆత్మానం సమ్య గలంకృత్య రమణ స్యాగమన మాకాఙ్క్షన్తీం తస్మిన్ కార్యవశాత్ కాలవిలమ్బం కుర్వాణే దుర్వారసంతాపాకులాం నాయికాం కాచి చ్చతురా సఖీ తాపవేగసహనాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముపలాలయన్తీ ప్రాహ.— సాస్రె ఇతి.—లోచనే, సాస్రే సబాష్పే, మాకురు - అశ్రువిమోచనం మా కుర్వి త్యర్థః * 'అస్రు శోణితయో రస్ర మి'తి నా.; సాస్రే చే త్కిం స్యా దిత్యత ఆహ: విగళత తీతి—న్యస్తం నిహితం, శలాకాఞ్జనం - శలాకా అఞ్జనకణికా - తస్యా మఞ్జన మితి * సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అఞ్జన మితి * షష్ఠీసమాసో వా - ఉభయ థాపి శలాకయా గృహీత మిత్యర్థః, విగళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయో ర్మహతీ శోభాహానిః స్యా దితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం * 'తీవ్రః కటుభృశోష్ణే ష్వి'తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; తస్మి న్నవర్తమానే కిం స్యా దిత్యత ఆహ: నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః, కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయన్తే; మ్లానతాయాం తు తాసాం రామణీయకం వినశ్య తీతి భావః; హే, కోమలాఙ్గి ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుఠ పునః పునః మా పరివర్తస్వ; తత్ర లుఠనే కిం స్యా దిత్యత ఆహ: తనుతా మితి—అఙ్గరాగః అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి - ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రం ధూళీధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం న భవే దితి భావః; హ న్తేతి ఖేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్య మిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మి న్మణ్డనె గతే కా హానిః, స్థితే కో లాభ, ఇ త్యాశఙ్కాయా మాహ: దయి తోపయాన సమయః ప్రియ ప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాన్తః, తస్మా న్మహతా ప్రయత్నేన విరచితోఽయం శృఙ్గారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయ ఏ వేతి భావః, అన్యథా అన్యప్రకారేణ - మాస్మ మన్యథాః - కాలాతిక్రమో జాతః సంప్రతి వల్లభో నాగమిష్య తీతి సమన్య స్వే త్యర్థః - దుశ్శఙ్కాభి ర్మనః వృథా ఖేదాకులం మా కృథా ఇతి భావః.

అత్ర అఞ్జనగళనా ద్యనభిమతకార్య ముఖేన తత్తత్కారణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ కారణసమర్థనరూపః * అర్థాన్తరన్యాసః -

...కు ర లో చ నే.'

...సామాన్యవిశేషాణాం పరస్పరం
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి;
'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషయోః.'

ఇతి లక్షణ ముక్త్వా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవా ర్థాన్తరన్యాస ఇతి ద్వై రుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థహేతుకం * కావ్య లిఙ్గమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.

కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారిభావః-

'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః,
సంతాపః శయనే చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః
అనవస్థితి రిత్యాద్యా భజన్త్యత్రానుభావతామ్.' ఇతి.

* విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికాత్ర * ప్రౌఢా * వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్ * విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా
రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా
ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీభవన మాత్మనః
సంపాద్య హృద్య తామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం
ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సాస్యా ద్వాసకసజ్జికా.'-

వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా - వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మనీతి వాసకో వారాదిః - తథా చాహుః—

'వారశ్చ ఋతుకాలశ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః
ప్రసాదనం చ తుష్టాయా నాయికాయా స్తథోద్యమః
నవోఢాభ్యుపపత్తిశ్చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః.' ఇతి;

* విరహోత్కణ్ఠితా లక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పర విలక్షణాః శృఙ్గారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యౌవనోదయప్రభృతి ప్రగల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీనపతికాదిరూపే ణాష్టధా భవన్తి. సర్వ మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ: —

'రూప యౌవన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ
సౌభాగ్యౌదార్య సంపన్నా నాయికా; సా పున స్త్రిధా,

స్స్వాన్యా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్,
సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా:
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా;
అన్యాన్యదీయా: సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా;
రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా;
సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ
కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే.
ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితమ్.' ఇతి.

తా శ్చాన్యథా భవన్తి; తథాహి—స్వాధీనపతి కైవ ఋతుకాలాదిరూపవాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాతిక్రమత్వేన స్వయ మేవాభిసారికా భవతి; భర్తర్యప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి; భర్తు ర న్యాసక్తిం విశఙ్క్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపా న్నిరస్య పశ్చాత్తాప ముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి; ఖణ్డితా ప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వ మవదాతమ్.

అవ.—చెలులనడుమన యుండి వారికిఁ దెలియ నీక ప్రియునిదూతికి చెప్పచేనాయిక సంకేతకాలముం దెలుపుట.—

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్
అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలమ్లానవకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేన వ్యధాత్. ౧౫

సర్వ...పరా—సర్వ జనీన = ఎల్లవారికి హితమయిన - విభ్రమ = విలాసములయందు - పరా = ఆసక్తురాలు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశి ముఖీ = చంద్ర వదన, మధ్యే సఖీమణ్డలమ్ = చెలుల సమూహము నడుమ, దూత్యా సహ = దూతితోఁ గూడ, లోలా...యా—లోల = చంచలమయిన - అక్షిభ్రువ = అక్షిభ్రువములయొక్క (కన్నులయొక్క కనుబొమలయొక్కయు) - సంజ్ఞయా = సన్నచేత, ఆభాషణమ్ = మాటలాడుటను, విదధతీ = చేయుచున్నదై, అఞ్జసా = వడిగా, అక్ష్ణోః =

కన్నులకు, అఞ్జనమ్ = కాటుకను, విన్యస్య = పెట్టుకొని, స్థూల మ్భావుకయోః = గొప్పలుగా అగుచున్న (అనఁగా ఉబుకుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములమీఁద, స్థితమ్ = ఉన్నట్టి, మణి సరమ్ = మణుల దండను, చేల అఞ్చలేన = చీర చెంగుతో, వ్యధాత్ = కప్పెను. మోముచందురుని తాఁకి కన్నులఁ గాటుక దాల్చి మణిసరమును గప్పుటచే - నెల గ్రుంకి, చీఁకటి కమ్ముకొని, ఇండ్లలో జనులు దీపముల నార్పివైచినయనంతరము కాంతునికడకు వచ్చెదను, అని నాయికయభిప్రాయము. సహజ మయినయక్షిభ్రువవిలాసములలో దూత్యాభాషణరూప మయినవిలాసములభేదము సఖులకు తెలియలేదు. స్తనము లుబుకుట కామేఙ్గితము. ఇందు మీలితధ్వనియు సూక్ష్మాలంకారమును. సౌశబ్ద్య మనెడుగుణము, నర్మ, కైశికీవృత్తియుఁ గలవు. నాయిక పరకీయ అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతి కామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవి రాహ.—కాచి దితి:—సర్వస్మై జనాయ హితాః సర్వజనీనాః * 'సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖ శ్చే' తి హితార్థె ఖప్రత్యయః * 'ఆయనే యీ నీ'త్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః - తే చ తే విభ్రమా శ్చ తే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సా త థోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధా న్యే త్యర్థః -

'శ్రే ష్ఠాన్య దూర జ్యేష్ఠేషు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః
పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.' ఇతి నా.-

సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగన్తుకసంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యత ఇ త్యలంకారధ్వనిః -

'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.'

ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దేదన్తత్వమ్, దూత్యా సహ, * అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువ మితి ద్వన్ద్వః * 'అచతుర' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః - లోలం చఞ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః -

'సంజ్ఞా స్యా దర్కజాయాయాం చైత న్యేఽప్యర్థసూచనే.' ఇతి నా.-

తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాదిసంజ్ఞయైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీ త్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం -

'స్రా గ్ఝటి త్యఞ్జ సాహ్నాయ ద్రా ఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్:' ఇ త్యమరః,

అక్ష్ణో ర్నయనయోః, రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలౌ స్థూలౌ భవతః

స్థూలమ్బాభుకా - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాన్తేన -

'చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వతుమనిద్వయోః.' ఇత్యమరః,

వ్యధాత్ ఛాదయామాస -

'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః -

* అపిపూర్వా ద్దధాతే లుఙ్.

అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్చనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన స్వాధ్యచన్ద్రికాపగమానన్తరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాన్తే నాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గన్తవ్య మాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏ వాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః-

'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి.

సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః - త దుక్తమ్ -

'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా
శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే.' ఇతి.

ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం * నర్మ -

'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః
విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్.' ఇతి -

(ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురఞ్జనార్థ మిత్యర్థః);

* కైశిక్యాఖ్యా వృత్తిః - తస్యాః ప్రథమ మఙ్గం న ర్మేత్యాహుః - త దుక్తమ్ -

'నర్మ చ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భ శ్చ
కైశిక్యా శ్చత్వారి ప్రోక్తా న్యఙ్గాని చైతాని.' ఇతి;

కైశిక్యాదివృత్తయ శ్చత్వారః - తా స్తు రసావస్థానసూచకాః - త దుక్తమ్ -

'కైశి క్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి;

తత్ర కైశికీ వృత్తిః శృఙ్గారరసప్రధానా - తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'శృఙ్గారే కైశికీ వృత్తి ర్నియతా సముదాహృతా.' ఇతి;

కైశికీవృత్తిలక్షణ మపి తత్రై వోక్తమ్ -

'గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా
కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి రిష్యతే.' ఇతి -

(యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాదిరూపం కర్మ * కామోపచారః) - స ఏవ సంభోగ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తం భావప్రకాశే -

'కామోపచారః సంభోగః, కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం,

సుఖ మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః,
ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే.' ఇతి.

నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ -
'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

అవ.—ఎలజవ్వనిని ఒకయందగత్తియను జూచి వలచి యొకకాముకుఁడు తదీయసౌందర్యమును చెలికానికి వర్ణించుటః—

జిఘ్రత్యానన మిన్దుకాన్తి, రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి,
స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య, కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః. ౧౬

ఏతస్యాః సుదృశః = ఈ సుందర నయనకు, ఇన్దుకాన్తిః = చంద్ర ప్రభ, ఆననమ్ = మొగమును, జిఘ్రతి = మూర్కొనుచున్నది; (ప్రేమపరవశు లయినమాతాపితృబంధువులవలె నని ధ్వని); (ఇట అన్నివాక్యములయందును అచేతనములకు చేతనధర్మములు చెప్పఁబడినవి); బిమ్బప్రభా = దొండపంటి కాంతి, అధరమ్ = మోవిని, చుమ్బతి = ముద్దుగొనుచున్నది; (ఇటను పైయట్లే ధ్వని); చారు...షః—చారు = అందమయిన - పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క - ఛాయావిశేషః = కాంతివిశేషము, స్తనౌ = కుచములను, స్ప్రష్టుం = తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి = కోరుచున్నది; (కాముకునివలె నని ధ్వని); కోకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సొంపు, కరౌ = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, ఖేలతి = ఆడుచున్నది; (వర్ధిల్లుచున్న దని యర్థము. చెలి తనరెండుచేతులతోను చెలియొక్క రెండుచేతులను పట్టుకొని గిరగిర తిరుగునాట యాడునట్లు అని ధ్వని); కిం చ = మఱియు, ఆదరాత్ = ప్రీతిపూర్వకముగా, ప్రవాళ ద్యుతిః = చివుళ్ళ కాంతి, పదయోః = అడుగులకు, సేవాం కరోతి = ఊడిగము సేయుచున్నది; (పరిచారికవలె నని ధ్వని).

పదార్థావృత్తినిదర్శన, సమాసోక్తి, అతిశయోక్తియును గలవు. సమాధి యనెడుగుణము గలదు. నాయిక పరకీయ ముగ్ధ. అయోగవిప్రలంభము.

కాఞ్చి న్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే:—జిఘ్రతీతి.—ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సునయనాయాః - ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖ ముపైతీ త్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముపపాద్యతే * ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రా' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః-

ఠం చుమ్బతి - ప్రాప్నో తీ త్యర్థః - యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమ న్ముఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మము యోః, ఛాయావి శేషః కా న్తివి శేషః -

'ఛాయా త్వనాతపె కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః -

ా స్పృష్టుం వాఞ్ఛతి - స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇ త్యర్థః - యథా క త్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వ దితి ధ్వనిః - స్పృష్టుం వాఞ్ఛ తీతి స్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యావనప్రాదుర్భావ స్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, ా, కోకనదస్య ర క్తపద్మస్య -

'భవేత్ కోకనదం ర క్తపద్మె రక్తోత్ప లేఽపి చ.' ఇతి నా.-

ః శోభా -

'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీ రివ కథ్యతే.',

ం హస్తౌ - ఆలమ్బ్య - ఖేలతి క్రీడతి - హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇ త్యర్థః - థా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తౌ వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి త దితి ధ్వనిః, కిం చ, ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకా న్తిః -

'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమె నవపల్లవే.' ఇతి నా.-

రాత్ - పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజ తీ త్యర్థః - యథా కాచిత్ వారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః.

అత్ర చన్ద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమెయసంబన్ధాసంభవాత్ తత్స కా న్తి రిత్యాదిసాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనా * పదార్థవృత్తి ర్శనా -

'సంభవతోఽసంభవతః సంబన్ధా ద్యత్ర వస్తునో రుభయోః

బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యత ఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.'

లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేన జిఘ్ర తీత్యాదివాచ్యా లక్ష్యార్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థ ప విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలా శేషశబ్దపుం స్త్వబలా చ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేః * సమా సో క్తిః - ప క్తమ్ -

'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవ ర్తినామ్

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసో క్తి రిష్యతే.' ఇతి;

చ ప్రాగు క్తనిర్శనాలంకారేణ జిఘ్ర తీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయో ర్భేదేఽప్య భే ప్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమి తేతి త్రయాణా మలంకారాణా ాఙ్గిభా వేన * సంకరః -

'భిదే నావస్థితి రై్యషాం సా సంసృష్టి రుదాహృతా,
క్షీరనీరవ దేతేషాం సంభేదః సంకర స్త్రిధా.' ఇతి -
జ్జిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకర స్త్రి ధేతి త్రి
ాధకః). ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్
ాధి ర్నామ గుణః -
'సమాధి రన్యధర్మస్య య దన్యత్రాధిరోపణమ్.' ఇతి.
కా * పరకీయా * ముగ్ధా చ -
'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.'
క్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; తస్య నాయికాది రూపయౌవనాదిప్ర
ఽన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహాలక్షణరత్యా స్థాయిభావరూపే
ారితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసో
నా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః -
'సత్తా స్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరా
హాసాభాసా శమ శ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.' ఇతి;
త్తాలక్షణం త త్రై వోక్తమ్ -
'నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా
రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.' ఇతి;
వగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే య దున్మేషమాత్రం సా స
రససత్తా); కేవలరత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీత శ్చే ద్రస ఇ త్యుచ్య
తథా చోక్తం శృఙ్గారతిలకే -
'విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.' ఇతి;
రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తమ్ -
'విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్వివిధా పరికీర్తితః.' ఇతి;
ాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః - తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -
ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః.' ఇతి;
పనవిభావ స్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః - త దుక్తం శృఙ్గారతిలకే -
'ఆలమ్బనగుణ శ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః
తటస్థా శ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతు ర్థోద్దీపనక్రమాః;
ఆలమ్బనగుణో రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః,
తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా మతాః,

నూపురాఙ్గదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచన్ద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

ఏవం కార్యభూతేన యేన రత్యాది రనుభావ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః - త దుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'అనుభావో భవే త్సోఽయం భావో యే నానుభావ్యతే,

ఆఙ్గికో వాచిక శ్చాపి సాత్త్విక శ్చే త్యపి త్రిధా.' ఇతి;

ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః గీత నర్మోక్తి గుఃంకీర్తనాదయః - సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః - తే చ అష్టౌ -

'స్తమ్భప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ

అశ్రు వైస్వర్య మి త్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇ త్యుచ్యన్తే - తే చ త్రయస్త్రింశత్ - తథా చాహుః -

'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్త థాసూయామదశ్రమాః

ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చిన్తా మోహః స్మృతి ర్ధృతిః

వ్రీడా చపలతా హర్షా వేగ శ్చ జడతా తథా

గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం ని ద్రాపస్మార ఏవ చ

సుప్తి ర్విబోధో హమర్ష శ్చ అవహిత్థా త థోగ్రతా

మతి ర్వ్యాధి స్త థోన్మాద స్తథా మరణ మేవ చ

త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

త్రయస్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి;

ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే - తథా చోక్తమ్ -

'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః

త ఏ వాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతి స్మృతాః.' ఇతి.

స్థాయిభావా స్తు -

'రతి హాస శ్చ శోక శ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా

జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి -

నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః; రసా శ్చ

'శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః

బీభత్సాద్భుతశాన్తా శ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.'

ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయా న్న లిఖ్యన్తే.

'కార్య-కారణ సామాన్య। విశేషాణాం పరస్పరం
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి;
'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషయోః.'

ఇతి లక్షణ ముక్త్వా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవా ర్థాన్తరన్యాస ఇతి ర్మై రుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్.

కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారిభావః-
'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః,
సంతాపః శయనే చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః
అనవస్థితి రిత్యాద్యా భజన్త్య త్రానుభావతామ్.' ఇతి.

* విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికాత్ర * ప్రౌఢా * వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్ * విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ -
'సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా
రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా
ధూపాదిభి రలంకృత్య కేళీభవన మాత్మనః
సంపాద్య హృద్య తామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం
ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సాస్యా ద్వాసకసజ్జికా.'-

వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా - వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మ నీతి వాసకో వారాదిః - తథా చాహుః-—
'వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః
ప్రసాదనం చ తుష్టాయా నాయికాయా స్తథోద్యమః
నవోఢాభ్యుపపత్తి శ్చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః.' ఇతి;

* విరహోత్కణ్ఠితా లక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృఙ్గారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథ మేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్య మేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యావనోదయప్రభృతి ప్రగల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏ వావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీనపతికాదిరూపే ణాష్టధా భవన్తి. సర్వ-మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ: —
'రూప యౌవన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ
సౌభాగ్యౌదార్య సంపన్నా నాయికా; సా పున స్త్రిధా,

స్వాన్యా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్,
సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా:
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా;
అ న్యాన్యదీయా: సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా;
రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా;
సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ
కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే.
ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితమ్.' ఇతి.

తా శ్చాన్యథా భవన్తి; త థాహి—స్వాధీనపతి కైవ ఋతుకాలాదిరూపవాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాతిక్రమత్వేన స్వయ మే వాభిసారికా భవతి; భర్తర్యప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి; భర్తు ర న్యాసక్తిం విజ్ఞాయ కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపా న్నిరస్య పశ్చాత్తాప ముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి; ఖణ్డి తా ప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియె ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వ మవదాతమ్.

అవ.—చెలులనడుమన యుండి వారికిఁ దెలియ నీక ప్రియునిదూతికి చెప్పచే నాయిక సంకేతకాలముం దెలుపుట.—

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
లోలాక్షిభ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా స హాభాషణమ్
అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలిమ్నాభువుకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేన వ్యధాత్. ౧౫

సర్వ...పరా.—సర్వ జనీన = ఎల్లవారికి హితమయిన - విభ్రమ = విలాసములయందు - పరా = ఆసక్తురాలు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశి ముఖీ = చంద్ర వదన, మధ్యే సఖీ మణ్డలమ్ = చెలుల సమూహము నడుమ, దూత్యా సహ = దూతితోఁ గూడ, లోలా...యా—లోల = చంచలమయిన - అక్షిభ్రువ = అక్షిభ్రువముయొక్క (కన్నులయొక్క కనుబొమయొక్కయు) - సంజ్ఞయా = సన్నచేత, ఆభాషణమ్ = మాటలాడుటను, విదధతీ = చేయుచున్నదై, అఞ్జసా = వడిగా, అక్ష్ణోః =

కన్నులకు, అఞ్జనమ్ = కాటుకను, విన్యస్య = పెట్టుకొని, స్థూలమ్భావుకయోః = గొప్పలుగా అగుచున్న (అనఁగా ఉబుకుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములమీఁద, స్థితమ్ = ఉన్నట్టి, మణి సరమ్ = మణుల దండను, చేల అఞ్చలేన = చీర చెంగుతో, వ్యధాత్ = కప్పెను. మోముచందురుని తాఁకి కన్నులఁ గాటుక దాల్చి మణిసరమును గప్పుటచే - నెల గ్రుంకి, చీఁకటి కమ్ముకొని, ఇండ్లలో జనులు దీపముల నార్పివైచినయనంతరము కాంతునికడకు వచ్చెదను, అని నాయికయభిప్రాయము. సహజ మయినయక్షిభ్రువవిలాసములలో దూత్యాభాషణరూప మయినవిలాసములభేదము సఖులకు తెలియలేదు. స్తనము లుబుకుట కామేఙ్గితము. ఇందు మీలితధ్వనియు సూక్ష్మాలంకారమును. సౌశబ్ద్య మనెడుగుణము, నర్మ, కైశికీవృత్తియుఁ గలవు. నాయిక పరకీయ అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతి కామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవి రాహ.—కాచి దితి:—సర్వస్మై జనాయ హితాః సర్వజనీనాః * 'సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖ శ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * 'ఆయనే యీ నీ'త్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః - తే చ తే విభ్రమా శ్చ తే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సా త థోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధా న్యే త్యర్థః -

'శ్రేష్ఠాస్య దూర జ్యేష్ఠేషు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః
పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.' ఇతి నా.-

సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగన్తుకసంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యత ఇ త్యలంకారధ్వనిః -

'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.'

ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః * మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దేదన్తత్వమ్, దూత్యా సహ, * అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువ మితి ద్వన్ద్వః * 'అచతుర' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః - లోలం చఞ్చలం య దక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః -

'సంజ్ఞా స్యా దర్కజాయాయాం చైత న్యేఽప్యర్థసూచనే.' ఇతి నా.-

తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథన స్యాయుక్తత్వా దవిజ్ఞాతం నేత్రాదిసంజ్ఞ యైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీ త్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం -

'స్రాగ్ఝ డి త్యఞ్జ సాహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్.' ఇ త్యమరః, అక్ష్ణో ర్నయనయోః, రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలౌ స్థూలౌ భవతః

స్థూలమ్మాళ్ళుకా - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాన్తేన -

'చేలం వస్త్రే బహూచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వక్షుమనిన్ద్యయోః.' ఇత్యమరః,

వ్యధాత్ ఛాదయామాస -

'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః -

* అపిపూర్వా ద్దధాతే ర్లుఙ్.

అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్చనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ద్రచన్ద్రికాపగమానన్తరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాన్తే నాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢ మాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏ వాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః-

'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి.

సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః - త దుక్తమ్ -

'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా
శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే.' ఇతి.

ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం * నర్మ -

'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః
విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్.' ఇతి -

(ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురఞ్జనార్థ మిత్యర్థః);
* కైశిక్యాఖ్యా వృత్తిః - తస్యాః ప్రథమ మఙ్గం న ర్మేత్యాహుః - త దుక్తమ్ -

'నర్మ చ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటో౽థ నర్మగర్భ శ్చ
కైశిక్యా శ్చత్వారి ప్రోక్తా న్యఙ్గాని చైతాని.' ఇతి;

కైశిక్యాదివృత్తయ శ్చత్వారః - తా స్తు రసావస్థానసూచకాః - త దుక్తమ్ -

'కైశి క్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి;

తత్ర కైశికీ వృత్తిః శృఙ్గారరసప్రధానా - తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'శృఙ్గారే కైశికీ వృత్తి ర్నియతా సముదాహృతా.' ఇతి;

కైశికీవృత్తిలక్షణ మపి త త్రై వోక్తమ్ -

'గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యానైపథ్యభూషణా
కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తి రిష్యతే.' ఇతి -

(యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాదిరూపం కర్మ * కామోపచారః) - స ఏవ సంభోగ ఇ త్యుచ్యతే - త దుక్తం భావప్రకాశే -

'కామోపచారః సంభోగః, కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం,

సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః,
ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే.' ఇతి.

నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ -
'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

అవ.—ఎలజవ్వనిని ఒకయందగత్తియను జూచి వలచి యొకకాముకుఁడు తదీయసౌందర్యమును చెలికానికి వర్ణించుట:—

జిఘ్రత్యానన మిన్దుకాన్తి, రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి,
స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య, కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః. ౧౬

ఏతస్యాః సుదృశః = ఈ సుందర నయనకు, ఇన్దుకాన్తిః = చంద్రప్రభ, ఆననమ్ = మొగమును, జిఘ్రతి = మూర్కొనుచున్నది; (ప్రేమపరవశు లయినమాతాదిబంధువులవలె నని ధ్వని); (ఇట అన్నివాక్యములయందును అచేతనములకు చేతనధర్మములు చెప్పఁబడినవి); బిమ్బప్రభా = దొండపంటి కాంతి, అధరమ్ = మోవిని, చుమ్బతి = ముద్దుగొనుచున్నది; (ఇటను పైయట్లే ధ్వని); చారు...షః—చారు = అందమయిన - పద్మముకుళ = తామరమొగ్గలయొక్క - ఛాయావిశేషః = కాంతివిశేషము, స్తనౌ = కుచములను, స్ప్రష్టుం = తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి = కోరుచున్నది; (కాముకునివలె నని ధ్వని); కోకనదస్య = ఎఱ్ఱదామరయొక్క, లక్ష్మీః = సొంపు, కరౌ = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, ఖేలతి = ఆడుచున్నది; (వర్ధిల్లుచున్న దని యర్థము. చెలి తనరెండుచేతులతోను చెలియొక్క రెండుచేతులను పట్టుకొని గిరగిర తిరుగునాట యాడునట్లు అని ధ్వని); కిం చ = మఱియు, ఆదరాత్ = ప్రీతిపూర్వకముగా, ప్రవాళ ద్యుతిః = చివుళ్ళ కాంతి, పదయోః = అడుగులకు, సేవాం కరోతి = ఊడిగము సేయుచున్నది; (పరిచారికవలె నని ధ్వని).

పదార్థవృత్తినిదర్శన, సమాసోక్తి, అతిశయోక్తియును గలవు. సమాధి యనెడుగుణము గలదు. నాయిక పరకీయ ముగ్ధ. అయోగవిప్రలంభము.

కాఞ్చి న్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే:—జిఘ్రతీతి.—ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సునయనాయాః - ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖ ముపైతీ త్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతనధర్మ ముపపాద్యతే * ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రా' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః-

అధరం చుమ్బతి - ప్రాప్నోతీ త్యర్థః - యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశా న్ముఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముకుళయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః -

'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః -

స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి - స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇ త్యర్థః - యథా కశ్చి త్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వ దితి ధ్వనిః - స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛ తీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావ స్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య -

'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతి నా.-

లక్ష్మీః శోభా -

'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీ రివ కథ్యతే.',

కరౌ హస్తౌ - ఆలమ్బ్య - ఖేలతి క్రీడతి - హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇ త్యర్థః - యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తా వాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః, కిం చ, ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః -

'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.' ఇతి నా.-

ఆదరాత్ - పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజ తీ త్యర్థః - యథా కాచిత్ పరిచారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వ దితి ధ్వనిః.

అత్ర చన్ద్రాద్యుపమాన ధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబన్ధాసంభవాత్ తత్సదృశకాన్తి రిత్యాదిసాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనా * పదార్థవృత్తినిదర్శనా -

'సంభవతోఽసంభవతః సంబన్ధా ద్యత్ర వస్తునో రుభయోః
బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యత ఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.'

ఇతి లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాదియోగ్యత్వేన జిఘ్ర తీత్యాదివాచ్యార్థలక్ష్యార్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థరూప విశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాద్విశేషశబ్దపుంస్త్వబలా చ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీవ్యవహారప్రతీతేః * సమాసోక్తిః - త దుక్తమ్ -

'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్
అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.' ఇతి;

సా చ ప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణ జిఘ్ర తీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయో ర్భేదేఽప్య భేదకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమి తేతి త్రయాణా మలంకారాణా మఙ్గాఙ్గిభా వేన * సంకరః -

'భేదే నావస్థితి ర్యైషాం సా సంసృష్టి రుదాహృతా,
క్షీరనీరవ దేతేషాం సంభేదః సంకర స్త్రిధా.' ఇతి -

(అఙ్గాఙ్గిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకర స్త్రిధేతి త్రిధాశబ్దార్థః). ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధి ర్నామ గుణః -

'సమాధి రన్యధర్మస్య య దన్యత్రాధిరోపణమ్.' ఇతి.

నాయికా * పరకీయా * ముగ్ధా చ -

'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.'

ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; తస్య నాయికాదిరూపయౌవనాదిప్రశంసనేన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహాలక్షణరత్యాఖ్యస్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తిభేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః -

'సత్తా స్ఫురత్తా సంబోధ నిష్పత్తిః పుష్టి సంకరౌ
హ్రాసాభాసౌ శమ శ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.' ఇతి;

రససత్తాలక్షణం తత్రైవోక్తమ్ -

'నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా
రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.' ఇతి;

(విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే య దున్మేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా); కేవలరత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీత శ్చే ద్రస ఇత్యుచ్యతే - తథా చోక్తం శృఙ్గారతిలకే -

'విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.' ఇతి;

తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇత్యుచ్యతే - త దుక్తమ్ -

'విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్తితః.' ఇతి;

తత్రాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః - తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'ఆలమ్బనం తు రత్యాదే ర్విషయో నాయికాదికః.' ఇతి;

ఉద్దీపనవిభావ స్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః - త దుక్తం శృఙ్గారతిలకే -

'ఆలమ్బనగుణ శ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః
తటస్థా శ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతు ర్ధోద్దీపనక్రమాః;
ఆలమ్బనగుణో రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః,
తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా మతాః,

నూపురాఙ్గదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచన్ద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

ఏవం కార్యభూతేన యేన రత్యాది రనుభావ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః - త దుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'అనుభావో భవే త్సోఽయం భావో యె నానుభావ్యతె,

ఆఙ్గికో వాచిక శ్చాపి సాత్త్విక శ్చే త్యపి త్రిధా.' ఇతి;

ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః గీత నర్మోక్తి గుఃంకీర్తనాదయః - సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః - తే చ అష్టౌ -

'స్తమ్భప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవెపథూ

అశ్రు వైస్వర్య మి త్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి.

రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇ త్యుచ్యన్తే - తే చ త్రయస్త్రింశత్ - తథా చాహుః -

'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్త థాసూయామదశ్రమాః

ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చిన్తా మోహాః స్మృతి ధృతిః

వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగ శ్చ జడతా తథా

గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం ని ద్రాపస్మార ఏవ చ

సుప్తి ర్విబోధో హామర్ష శ్చ అవహిత్థా త థోగ్రతా

మతి ర్వ్యాధి స్త థోన్మాద స్తథా మరణ మెవ చ

త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

త్రయస్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి;

ఎతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే - తథా చోక్తమ్ -

'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః

త ఎ వాన్యత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతి స్మృతాః.' ఇతి.

స్థాయిభావా స్తు -

'రతి హాస శ్చ శోక శ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా

జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి -

నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః; రసా శ్చ

'శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః

బీభత్సాద్భుతశాన్తా శ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.'

ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఎతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయా న్న లిఖ్యన్తే.

'స్మేరానసేన'—చిఱునగవు గుణము, జయకారణము; 'కళఙ్కేనః'—మచ్చ దోషము, అపజయకారణము. 'మన్దిరకీర'—పెంపుడుచిలుక లనియు పెంచిన వారియుపదేశముచేత వానికి కడమ చిలుకలకన్న మధురవాక్కులు కలుగు ననియు ని త్యాదిక మభిప్రాయము. 'రహః'—ఏకాంతమందు అసహాయముగా నుండుటం బట్టి బాధించుట సుకర మనియు, నలుగురనడుమ నున్నప్పుడు విక్షేపాంతరములచేత ఈబాధ తగ్గి యుండును, ఏకాంతమం దున్నది గాన ఈబాధకు పూర్ణముగా అర్హ మైనది, అనియు భా.; నీకై యేకాంతమందు కనుపెట్టుకొని యున్న దనియు, ఈబాధకు నీవే కారణమవు, ఇత్యాదికము ప్రయోజన మూహ్యము. 'త్వయా విరహితా'—నీవు వీరుఁడవు చెంత నున్నప్పుడు ఆమెను దరియలేనివారు నీవు చెంత లేనిసమయమున బాధించుచున్నా రనుట; ఇందులకు ప్రతిక్రియ నీవు వచ్చుటయే అని భా. 'కాఞ్చిత్' —తిరస్కృతులు పగపట్టి తటి వేచి అబలకు పెట్టుబాధ అతిదుస్సహ మని భా. 'త్రపాం జనయతి'—మొగమున ఘోర మయినమచ్చగలవానిని అందగత్తియ యెవతె యేని చెలికత్తెలకు సంజ్ఞలచే చూపి చిఱునగవులచే పరిహసించి లజ్జితునిఁ జేసినట్లు అని భా. 'వాచా నిన్దతి' - లక్ష్యము సేయక స్పష్టముగా నిందను పలుకుచున్నది అని భా. 'నిశ్వాసేన'—ఊర్పుచేత (తిరస్కరించు) ననుటచే అవలీలగా (అధః కరించు) నని భా.

అభేదాతిశయోక్తి ఉత్ప్రేక్షాధ్వనియు అలం. విరహవిప్రలంభశృంగారము. గాంభీర్య మనెడుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠిత.

కస్మింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసఙ్గాత్ ప్రాణవల్లభె విలమ్బమానె విరహవేదనా మసహమానయా నాయికయా ప్రెషితా దూతీ నాయక మాహ:—

యెతి.—యా - స్మేరం స్మితయుక్తం - య దాననం తేన - కళఙ్కేనః చన్ద్రిస్య కు త్సితలాఞ్ఛనయుక్తస్య చన్ద్రిస్యేతి - మన్దహాసశాలినా నిష్కళఙ్కేన ముఖేనేతి త్రపాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం - జనయతి - సకళఙ్కచన్ద్రి మతిశయె నాభిభవ తీ త్యర్థః; యా నాయికా, వాచా గిరా - మన్దిరకీరః క్రీడార్థం గృహె సంవర్ధితః శుకః * 'కీరశుకౌ సమౌ వి' త్యమరః - మన్దిరగ్రహణం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వసూచనార్థం - సర్వదా సమతువర్తిత్వేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్య ద్యోతనార్థం చ - తస్య - సున్దరగిరః చారువాచః - సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలె - అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయో రపి సంబన్ధః - నిన్దతి గర్హతి - తద్వన్మధురం భాషత ఇ త్యర్థః; యా నిశ్వాసెన - కమలానా మామోదః మనోహరపరిమళః -

'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే,
ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ.' ఇ త్యమరః -

'అనేకకార్యవ్యాసఙ్గా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
నామతః సైవ దుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా:
అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిగ్రహః
నిర్వేదశ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమీ.' ఇతి.

అవ.—ఒకానొకవిలాసినిసొబగును కాముకుఁడు వర్ణిరచుట:—

తన్వీ సా యది గాయతి, శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతే;
య ద్యావిష్కురుతే స్మితాని, మలి నైవాలక్ష్యతే చన్ద్రికా;
ఆస్తే మ్లాన మివోత్పలం నవ మపి, స్యా చ్చేత్ పురో నేత్రయోః;
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది, తటిద్వల్లీ వివర్ణైవ సా.

సా = ఆ (నేను చూచిన), తన్వీ = చెలువ (సన్నని దని శబ్దార్థము), గాయతి యది = పాడు నేని, వీణా ధ్వనిః = వీణయొక్క నాదము, శ్రుతి కటుః = చెవికి చేఁదు, జాయతే = అగును, స్మితాని = చిఱునగవులను - ఆవిష్కురుతే యద్రి = ప్రకటించు నేని-(చిఱునగవు నవ్వునేని), చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలి నైవ = నిశ్చయముగా మలినముగా, ఆలక్ష్యతే = అగపడును, నేత్రయోః = కన్నులకు, పురః = ఎదుట, స్యాత్ చేత్ = ఉండు నేని, ఉత్పలమ్ = కలువ, నవ మపి = క్రొత్తదైనను మ్లాన మివ = వాడినదాని వలె, ఆస్తే = ఉండును, తస్యాః = ఆచెలువయొక్క, శ్రీః = దేహకాంతి, అవలోక్యతే యది = చూడఁబడు నేని, సా = ప్రసిద్ధమైన, తటిత్ వల్లీ = మెఱపుఁదీఁగ, వివర్ణా ఏవ = కాంతిహీన మే. అప్రస్తుతప్రశంస, సంబంధాతిశయోక్తియు అలం. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

కాఞ్చి ద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణోత్కర్ష వర్ణయన్ వస్యా గ్రే స్తౌతి.—త న్వీతి.—సా మయా దృష్టా - తన్వీ తన్వఙ్గీ - గాయతి గానం కరోతి - యది - వీణాధ్వనిః = శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః - శ్రుతికటుః కర్ణకఠోరః —

'కటు స్త్రీ కరసే క్షారరసే నా, తద్వతి త్రిషు,—
సుగన్ధి మత్స రాకా ర్యాప్రియ తీక్ష్ణే ష్వపి త్రిషు;
కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యా రి దూషణే తు నపుంసకమ్.' ఇతి నానార్థ — జాయతే భవతి - గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీ త్యర్థః - వీణాస్వన మ ప్యతిశేతే తదీయకణ్ఠస్వర ఇతి భావః - సా తన్వీ - స్మితాని మన్దహాసాన్ - ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికా జ్యోత్స్నా మలి నైవాలక్ష్యతే - తత్సన్నిధౌ సా మన్దస్మాయితా సతీ దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశ

ద్యేన తతోఽపి తదీయస్మితశ్రీ రుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం - నవం నూతన - మపి - అమ్లాన మపీతి యావత్ - తస్యా స్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వన్ద్వస్య పురోవర్తి భవే ద్యది - మ్లాన మి వాస్తే తిష్ఠతి-తదా స్వశ్రీభూతశోభ త్వేన లక్ష్యత ఇ త్యర్థః - తదక్షియుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతి భావః, తస్యాః - శ్రీః దేహకాన్తిః అవలోక్యతే యది - సా వర్ణప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా - తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా - వివ హైమైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో న భవ తీ త్యర్థః - తత్కాన్తే ర్విద్యుత్కాన్తే శ్చ మహ ద న్తర మ స్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగానమాధుర్యాతిశయాదిరూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానరూప యాఽతిశయోక్త్యాఽనుప్రాణి తేతి ద్వయోః * సంకరః. నాయికా * పరకీయా. * అయోగవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః. నాయికారూపే ణాలమ్బనవిభావేన ఆలమ్బనగుణరూపే ణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతి ర్వ్యజ్యత ఇతి * రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

అవ.—అన్యకాంతతో రాత్రి గడపి తెల్లవాఱఁగానే తత్సంభోగచిహ్నములతో ఇంటికి వచ్చినవల్లభుని నాయిక స్తుతిమిషచే మర్మోద్ఘాటనముగా పలుకుట:—

సత్యం త ద్య ద్వోచథా మమ మహా న్రాగ స్త్వదీయా దితి,
త్వం ప్రాప్తోఽసి విభాత ఏవ సదనం మాం ద్రష్టుకామో యతః,
రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ, హృదయే కాశ్మీరపత్త్రోద్గితం,
నేత్రే తే జాగరజం లలాటఫలకే లాక్షారసాపాదితమ్. ౨౨

త్వదీయాత్ (రాగాత్) = నీ దైన (యనురాగముకంటె) (అనఁగా నీకు నాపైఁ గలయనురాగముకంటె, మమ రాగః=నా యనురాగము (అనఁగా నీపై నాకుఁ గలయనురాగము), మహాన్ = గొప్పది, ఇతి = అని, యత్ = ఏమాట, అవోచథాః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యమ్ = వాస్తవము, యతః = ఎందుచేత ననఁగా, త్వమ్ = నీవు, విభాతే ఏవ = వేకువ నే (విలంబ మోర్వక యని స్తుతి, రాత్రి యంతయు అన్యకాంతతోఁ గడపి అని నింద), మాం ద్రష్టుకామః = నన్ను చూడఁ గోరినవాఁడవై (అని స్తుతి - రాత్రి యెల్ల దానిపొందులలో-నిద్ర లేనందున విశ్రాంతికొఱకు అని నింద), సదనం ప్రాప్తః అసి=ఇల్లు చేరినవాఁడ వగుచున్నావు, (—నన్ను చూడ నీవు వచ్చితివి గాని నిన్నుఁ జూడ-నేను రాలేదు గాన నీరాగమే నారాగముకన్న అధిక మని యూహ్యము); కిం చ = మఱియు ను (అనఁగా ఊహ్యా

మైన రాగ మే గాక ప్రత్యక్షరాగము కూడ నీయం దగపడుచున్నది, ఎట్లనఁగా), నాథ = ఓభర్తా (నీవు భర్తవు గాన నీ వేమి వంచన చేసినను నేను పడవలసిన దని యు, నీకు నాపై ప్రేమ లేనందున దయితాదిపదముల కనర్హుఁడవు అనియు, భా.), హృదయే = వక్షస్సునందు (మనస్సునందుఁ గాదు), కాశ్మీర పత్త్రి ఉదితమ్ = కుంకుమ (తో రచింపఁబడిన) మకరికాదిపత్త్రిములనుండి పుట్టినదైన, రాగమ్ = ఎఱు పును, (—ప్రేయసీకుచకుంభములనుండి తదాలింగనంబున నంటుకొన్న కుంకుమమకరికాప త్త్రిముల యెఱుపును అని భా.), బిభర్షి = వహించుచున్నావు, నేత్రే=కంటియందు, జాగరజమ్ (రాగం బిభర్షి) = (రే యెల్ల సంభోగములలో నుంటచే) నిద్రలేమిచేఁ గలిగిన (ఎఱుపును వహించుచున్నావు), లలాట ఫలకే = ఫలకమువంటి నుదుటియందు (ఫలకోపమానముచే బాగుగా తన్నుటకు వాట మైన దని భా.), లాక్షా...తమ్— లాక్షా = లత్తుకయొక్క—రస = ద్రవముచేత - ఆపాదితమ్ = చేయఁబడినదైన, (రక్తి మను వహించుచున్నావు అని యధ్యాహార్యము). (మొగముఁ లాక్షారాగము అన్యకాంత యొక్క లాక్షారసరంజితమయినయడుగుఁదామరచే తాఁపు తిన్నందున, తాఁపు తినుట ఆమెను అలుక తీర్చుటకై ఆమెపాదములకు ప్రణమిల్లినందున; నామీఁద ఏపా టికొంచె మనురాగ మున్నను ఇంతనీచముగా దానిని సేవింపవు అని భా.)

కావ్యలింగము, వ్యాజస్తుతియు అలం. విస్తర మనెడుగుణము. ఈ శ్లోకమునందు మానవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీరాధీర.

అన్యకాన్తావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాన్తం పరిదృశ్యమా నసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రా హ:—సత్య మితి.—త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినో మద్విషయా దనురాగాత్, మమ రాగః మత్సంబన్ధిత్వద్విషయోఽనురాగః, మహాన్ అధికః, ఇతి య ద్వచః, అవో చథాః అవాదీః * బ్రూఞో ఞితా ద్దాత్మనేపదం * ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః * 'అ స్యతి వక్తి' త్యాదినా చ్లై రఙ్ * 'వచ ఉమ్' త్యుమాగమః, తద్వచః, సత్యం త థ్యం, యతః యస్మాత్ కారణాత్, త్వం, విభాతే ప్రభాతే ప్రాత - రేవ - న తు తం కాల మతిక్రమ్య విలమ్బనాసహిష్ణుత్వా దితి స్తుతిపరో భావః - నిశాం నీత్వై వా గతః న తు పూర్వ మన్యకాన్తాపరతన్త్రత్వా దితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కా మోఽభిలాషా యస్య తథోక్తః సన్ - సదనం గృహం - ప్రాప్తోఽసి, మా మదృ ష్ట్వా చిర మన్యత్ర వర్తితుం న శక్నోషీతి స్తుతిపరో భావః - ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తు మాగతోఽసీతి నిన్దాపరో భావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం న కార్యానుమేయం - కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మ పీ త్యాహ: రాగ మితి:—కిం చ హే నాథ, హృదయే వక్షసి * 'హృదయం చిత్తవక్షసో రి' తి నా. - కాశ్మీరాఖ్యదేశే భవం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం -

'అథ కుఙ్కుమం । కాశ్మీరజ స్మాఽగ్నిశిఖమ్.' ఇ త్యమరః -

'కాశ్మీరం చ గుడం ర క్తం తథా కాలేయకం చ తత్
కాశ్మీరజ స్మాగ్నిశిఖం చారులోహితచన్దనమ్.' ఇతి ప్రతాపమార్తాణ్డః -

తస్య పత్త్రాణి తన్మయాః పత్త్రాకారాః రేఖావిశేషాః -

— 'పత్త్రావళిః పత్త్రలతా పత్త్రభఙ్గ శ్చ పత్త్రకమ్.' ఇ త్యమరశేషే -

తేషు ఉదిత ముత్పన్నం - ప్రియసీకుచకుమ్భపరిరమ్భపిశున మితి భావః - రాగం ర క్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి - జాగరజం జాగరా జ్జాతం - కృత్స్నాయా నిశాయా మపి కామోపచారసూచక మితి భావః - రాగం బిభర్షి, తథా - లలాటం ఫలక మి వేతి * ఉపమితసమాసః - తస్మి న్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ - ఆపాదితం సంపాదితం - దయితాచరణప్రణిపాతశంసన మితి భావః - రాగం బిభర్షి, ఏవ మ న్తర్బహి శ్చ రాగస్ఫూర్తిః స్ఫుటత్వా దధునా త్వదీయవచ స్యనృతత్వశఙ్కా నివృత్తేతి భావః; ఇహ త్వం సత్యవా దీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ మనృత మేవ బాహ్యాన్తేణ మ య్యనురాగో దర్శితః - నిశావసానే గృహం ప్రత్యాగమనేన సంభోగ చిహ్నై శ్చ వనితాన్తర విషయ స్తవానురాగః స్ఫుటీక్రియతే - వఞ్చకాగ్రేసర స్త్వమ్ - అత స్త్వయి విశ్వాసో న విధేయః - ఇతి నిన్దా వ్యజ్యతే.

అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతి పాదత్రయవాక్యార్థస్య హేతుత్వా దనేకవాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; త చ్చైకస్మి న్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరే తు రాగశబ్దగతశ్లేషమూలాతిశయోక్తిసంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి * వ్యాజస్తుతి శ్చ; సా చోక్తకావ్యలిఙ్గసాపేక్షేతి తయో రఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; లక్షణాని తూక్తాని. ప్రథమపాదోక్తార్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్ * విస్తరాఖ్యో గుణః -

'సమర్థనప్రపఞ్చోక్తి రుక్త స్యార్థస్య విస్తరః.'

ఇతి లక్షణాత్. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా * ఖణ్డితా -

'నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే
అన్యాసంభోగచిహ్నై స్తు కుపితా ఖణ్డితా మతా.'

ఇతి లక్షణాత్; సా చ మధ్యా * ధీరాధీరా చ -

'ధీరాధీరా తు సోత్ప్రాసవక్రోక్తిః స్యాత్ ప్రియాగసి.'

ఇతి లక్షణాత్. నాయకో * ధృష్టః, అపరాధే స్ఫుటేఽపి నిర్భికత్వాత్.

అవ.—ఒకానొక నాయిక వసంతకాలమందు తన్నుఁ దోడ్కొనక దేశాంతరమునకుఁ బయనమగుచున్న నాయకునితో ఆపయనమంగీకరింపని దయ్యును అంగీకరించినది యుంబోలె పలుకుచున్నది.—

ఏతస్మిన్ సహసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ దేశాన్తరం
గన్తుం త్వం యతసే, తథాపి న భయం తాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా,
యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షు విజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛా మయూఖచ్ఛటా.

(హే) ప్రాణేశ = (ఓ) ప్రాణనాయకుఁడా (పుర్వశ్లోకమందుంబోలె నాథా యని సంబోధింపక 'ప్రాణేశ' అని సంబోధించుటచేత - నాప్రాణములు నీవి నీతోడివి నీవు పోయిన నవియు నీతోనే పోవును - అని గూఢాభిప్రాయము); ఏతస్మిన్ = (వి రహోద్దీపనసామగ్రీసమగ్ర మైన విరహిణీప్రళయాయమాన మైన) యీ, వసన్తసమయే = వసంతకాలమునందు (కంఠోక్తముగా వసంతమును పేర్కొనుటచే కడమయన్ని యుద్దీపకములకంటెను ఇది విరహిణీమారక మని భా.), సహసా = ఆకస్మికముగా (ముందు వెనుకలు ఆలోచింపక), దేశాన్తరమ్ = పరదేశమునకు, గన్తుమ్=పోవుటకు, త్వం యతసే =నీవు ప్రయత్నము సేయుచున్నావు; తథాపి = అట్లయినను (భయపడవలసియేయున్నను); అధునా = ఇప్పుడు, తాపాత్ =విరహతాపమువలన, భయమ్= వెఱపును, న ప్రపద్యే = పొందను, (విరహతాపమునకు నేను వెఱచినదాననుగాను); యస్మాత్ = ఏహేతువుచేత ననఁగా, రజనిషు = రాత్రులయందు, కైర...ముషా—కైరవ = తెల్ల గలువలయొక్క - సార = ఉత్కృష్టమైన (తాపహరణమునకును ప్రాణహరణమునకును మిక్కిలి సమర్థ మైన)- సౌరభ= నెత్తావిని - ముషా = దొంగిలునదైన - సరోవాయునా = కొలని గాలితో, సాకమ్ = కూడ, చాన్ద్రీ = చంద్రుని దైన, ...టా — మయూఖ = కిరణములయొక్క - ఛటా = సమూహము (అనఁగా పండువెన్నెల); దిక్షు = దిక్కుదిక్కునందును, విజృమ్భతే = హెచ్చుపెరుగుచున్నది. చల్లనిదైన - తెల్లగలువనెత్తావి, సరోవాయువు, పండువెన్నెలయు - నాతాపమును హరించును గాన నాకై నీవు భయపడక పయనము నెఱవేర్చుకొనుము, అని బాహ్యార్థము. ఈ మూఁడును తప్పకుండ నన్ను ముగించివైచును గావున పోవల దని లోపలియభిప్రాయము. విరహోద్దీపకములనే విరహతాపశమకములనుగా చెప్పినందున ఈధ్వని యేర్పడుచున్నది. ఆక్షేపాలంకారము, విశేషోక్తియు, కావ్యలింగంబును. భావి ప్రవాస విప్రలంభశృంగారము. నాయిక ప్రవత్స్యద్భర్తృక.

- కాచి న్నాయికా వసన్తకాలే దేశాన్తరం గన్తుం ప్రయతమానం కాన్తం తత్ప్రవాస మన్తరఙ్గే త్వనఙ్గీకుర్వా ణాఽప్యఙ్గీకుర్వాణే వాహ:—

ఏతస్మిన్నితి.—హే ప్రాణేశ మత్ప్రాణానా మీశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనా స్తేఽపి నిర్గమిష్య న్తీ త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బక మదకలకలకణ్ఠకూజి తాది మదనోద్దీపనసామగ్రీ శాలితయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవ ద్వర్తమాన ఇ త్యర్థః, వసన్తసమయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా * 'అతర్కితం తు సహసే' త్యమరః, దేశాన్తర మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యతసే యత్నం కరోషి, తథాఽపి ఇత్థ మనభిమతేఽ ర్థే చికీర్షితేఽపి, అధునా ఇదానీం - తాపా ద్విరహతాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి - సంప్రతి విరహతాప శ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభే మీ త్యర్థః - కాలాన్తరే తూభయం ప్రాప్నుయా మి త్యాశయః; నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే త త్రాహ - యస్మా దితి:—యస్మాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * 'రఞ్జేరాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః - బాహుళకాత్ న లోపః - * 'కృదికారాద క్తినః' ఇతి పాక్షికే ఙీష్ప్రత్యయే రజనీతి దీర్ఘాన్తః ప్రసిద్ధః - అత్ర అజ్యన్తత్వా ద్ధ్రస్వాన్తత్వం - తథా భోజప్రయోగః -

'రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్.' ఇతి,

కైరవాణాం కుముదానాం - యత్ సారసౌరభ ముత్కృష్టసౌరభ్యం -

'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు.' ఇ త్యమరః -

తం ముష్ణా త్యపహర తీతి ధోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభాజే త్యర్థః, సరోవాయునా సాకం సరస్సంబన్ధినా సమీరణేన - సహ * 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః - వాయోః శైత్యం సౌరభహేతుం కుముదవనోపరిప్రసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రీ చన్ద్రసంబన్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంహతిః * 'రిఙ్ఖోచ్ఛళిః స్త్రీ తతి శ్ఛటే' త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధశైత్యోపచారసామగ్రీశాలిని కాలేఽస్మి న్నుత్పన్న స్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి - తత స్తస్మా దధునా న బిభే మీతి బాహ్యాభిప్రాయః; కాలాన్తరే ప్రవాస శ్చే త్తాప శ్చిరం మహతీ మార్తి మేవ సంపాదయేత్ న తు క్షిప్రం - స్వనివృత్తిహేతుప్రాణవిరహసహకారి విరహాత్, తస్మా త్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్, ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిల చన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపో భృశాయమానః సహ సైవ ప్రాణా న్నిర్గమయ్య ఆత్యన్తికీం నివృత్తిం భజత ఇ త్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః.

అత్ర తాపా న్న బిభే మీతి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః గన్తు మిచ్ఛసి చే దిదానీ మేవ గమ్యతా మితి విధి ర్వ్యజ్యతే - స చానిష్టతయా ఆభాసీభవన్ మజ్జీవిత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ మాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్టవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః -

ణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మ న్తర్భావః, అగ్రిమకుణె సజ్జవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ న్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే, అన్యథా భ ర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా ప్యభిసారికాయా మ న్తర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాపదర్శనా చ్చేతి యు క్త ముత్పశ్యామః." ఇతి.

అవ.—విరహిణియొక్క దుర్దశను చెలి తెలుపుచున్నది.—

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసఙ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః!

కుసు...తాయాః—కుసుమశర = పూవిలుకాఁడనెడు - కృశాను = నిప్పుచేత - ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన - అఙ్గారతాయాః = నిప్పుకతనము గలదియు (నిప్పంటుకొన్న కట్టియయు న్నిప్పుగను గదా అట్లే అని తా.), (ఆహేతువుచేతనే), తాపశాన్త్యై=(దేహమందలి) వేఁడియొక్క శమనము నకై (వేఁడి యడంగుటకై), కల్పితమ్ = రచింపఁబడినట్టి, నవ కిసలయ తల్పమ్ = లేఁ జివురు పాన్పును, కర...గాత్—కర సరసిజ = (సరసిజ =) తామరవంటి (కర =) చేతియొక్క - సఙ్గాత్ = తాఁకుడువలన, కేవలమ్ = మాత్రమే (చేతఁ దాఁకినమాత్రనే), మ్లాపయన్త్యాః = వాడునట్లు చేయుచున్నదియు, (అయిన), కోమలాఙ్గ్యాః = (ఆ) యబలయొక్క - (అబల యనుటచే - త్వరగా కాంతునిఁ గవయనిచో ప్రాణాపాయము పొందు నని - ధ్వని), పరితాపమ్ = (కామ) జ్వరమును, శివశివ = అయ్యయో (వక్త్రియొక్క దుఃఖమును తెల్పును), కో వదేత్ = ఎవఁడు వర్ణింపఁగలఁడు? (ఎవఁడును వర్ణింపలేఁడు, అనిర్వచనీయము అని భా.) ఇందు సాహిత్యచింతామణీమతంబున తాప మనియెడు నాఱవ మదనావస్థ వర్ణితము. అయోగవిప్రలంభము. రూపకము, కావ్యలింగద్వయము, పరికరాలంకారంబును, విషమాలంకారధ్వనియు.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదతః సఖీ కాచి దాహ.—న వేతి.—తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * 'తల్పం శయ్యాట్టదారేషు' ఇత్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం కుర్వత్యాః, కుసుమశరో మన్మథః - స ఎవ కృశాను రగ్నిః - తేన-ప్రాపితా అఙ్గారతా యస్యాః సా - స్మరజ్వరతప్తాయా ఇ త్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనో

వక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * 'శకీ'తి శక్యర్థే లిఙ్, శివ శి వే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్ - [కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకాదిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ -

'ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ
వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాప్నుయాత్.' ఇతి -

తథా ప్రయుజ్ఞతే కవయః:

'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తా కఠినతా
మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.'

ఇ త్యాశ్చర్యే ప్రయోగః -

'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తా న్యపి వాసరాణి వేధాః.'

ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.]

అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః -

'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్.'

ఇతి లక్షణాత్; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలంకారః - తదుక్తమ్ -

'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః
ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం త ద్రూపకం మతమ్.' ఇతి;

తథా మ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణ స్యార్థం ప్ర త్యుత్తరవిశేషణ స్యార్థో హేతుత్వే నోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ మలంకారః - విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ * అనేకపదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ -

'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి;

ప్రథమకావ్యలిఙ్గ స్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయకావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః; కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః -

'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.'

ఇతి లక్షణాత్; తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వే నాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయికాసంతాపయో ర్ఘటనా జా తేతి విరూపఘటనాత్మకో * విషమాలంకారః ప్రతీయత ఇ త్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః; కర సరసిజ స్రగ్గా దిత్యుపమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా - తథా చోక్తం సాహిత్య చిన్తామణౌ -

'చక్షుఃప్రీతి శ్చిన్తా సంకల్పో। గుణనుతిః క్రియాద్వేషః
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతి దశ శావస్థాః.' ఇతి.

తాపలక్షణం చ తత్రైవ:

'తత్ప్రాప్తే ర్వ్యప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.' ఇతి-
వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ఠనం
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః.' ఇతి;

ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - య థాహ విద్యానాథః -

'చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సఙ్గో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా
జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి.

సంజ్వరలక్షణ మపి తే నై వోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి - పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్:

'దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి.

అ త్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః - తథా చాహుః -

'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో య స్త మయోగం ప్రచక్షతే
క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా.'

* రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే -

'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః
నవయౌవనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః
నారీపురుషయో। స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా
స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తి రతి రి త్యభిధీయతే.' ఇతి.

అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్త్వేవ మభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదా వపి.

అవ.—నాయకుఁడు పయనము మాని మిత్రునితో అందులకారణము నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.—

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే, కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతి, ర్ధవలిమా హైమీం లతా మఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవా యాన్తి స్రజః క్లాన్తతా,
మే షోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి.

శీతకరః = చంద్రుఁడు (శీత = చల్లని - కరః = కిరణములు గలవాఁడు - అని అవయవార్థము), అమ్బుజే = తామరయందు, శేతే = పరున్నాఁడు; (ఇది యొకయుత్పాతము); స్వచ్ఛా = విమలమైన, మౌక్తిక సంహతిః = ముత్తెముల మొత్తము, కువలయ ద్వన్ద్వాత్ = కలువల జంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలుచున్నది; (ఇది యింకొకయుత్పాతము); ధవలిమా = తెల్లఁదనము, హైమీమ్ = బంగారపు, లతామ్ = తీఁగను, అఞ్చతి = పొందుచున్నది; (బంగారుఁదీఁగ తెల్లఁబడినది అన్నమాట); (ఇది యింకొకయుత్పాతము); అభినవాః = క్రొత్తవైన, స్రజః = పూదండలు, పఙ్కజకోశయోః = తామర మొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాఁకుడుచేత, క్లాన్తతామ్ = వాడుదలను, యాన్తి = పొందుచున్నవి; (ఇది మఱియొకయుత్పాతము); సఖే = మిత్రుఁడా, ఏషా = ఈ, ఉత్పాత పరమ్పరా—ఉత్పాత = (రాఁగలయనర్థములను సూచించు) దుర్నిమిత్తములయొక్క - పరమ్పరా = వరుస, మమ = నాయొక్క, యాత్రా స్పృహామ్ = పయనంపుఁ గోరికను, కృన్తతి = కోసివేయుచున్నది. (ఉత్పాతము లగపడినప్పుడు పయనము సేయరా దని శాస్త్రము.)

ఇందు శీతక రామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హైమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దములు సాధ్యవసానలక్షణచేత వరుసగా ముఖ హస్త నేత్ర బాష్ప మూర్తి స్తనములం దెలుపుచున్నవి. అట్లేర్పడినయర్థము:—నాప్రయాణోద్యమముచే నాకాంతకుఁ గలిగినదుర్దశను వినుము: ముఖము అరచేత నెలకొన్నది; (ఇది చింతను తెలుపుచున్నది); కనుఁగవనుండి కన్నీటిబొట్టులు (తొలుదొల్తనే కాటుక నెల్లకడిగివైచినవి గావున) నిర్మలమైనవి వెలువడుచున్నవి; దేహము పాలిపోవుచున్నది; చనుఁగవకు తగిలి క్రొత్తపూదండలు వాడిపోవుచున్నవి. మిత్రమా యీయపశకునములచేత (నేను పోయినయెడల కాంతకు ప్రాణాపాయము గలుగు నని వెఱచి) ప్రయాణము మానుకొంటిని.—అనుట.

చపలాతిశయోక్తి, రూపకాతిశయోక్తి, విరోధము, విభావన—అలంకారములు.

నాయకుఁ డనుకూలుఁడు. నాయిక స్వాధీనపతిక. విప్రలంభశృంగారము.

'పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహా ద్విరమ్య స్థితోఽసీతి సుహృదా పృష్టా నాయకః సకౌశల మాహ.—

శేత ఇతి.—శీతాః - కరాః కిరణాః - యస్య సః శీతకర శ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, 'శేతే నిశ్చలత్వే నావతిష్ఠతే, చన్ద్ర స్యాకాశా ద్భాగతే పద్మే నిపతన మి త్యేకో మహా నభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మౌక్తికానాం - సంహతిః సమూహః, కువలయద్వన్ద్వా దుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి,

'కరీన్ద్ర జీమూత వరాహ శఙ్ఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.'

ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధా దుత్పత్తిస్థానా దన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; ధవళిమా ధావళ్యం, హైమీం కనకమయీం, లతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గ్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః, పఙ్కజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః -

'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఽర్థౌఘే గుహ్యేఽణ్డే శాస్త్రదివ్యయోః
గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేశ్యా మసిపిధానకే.' ఇతి నా.,

స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం, యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వ మమ్లానానా మేవ స్రజా మగ్నివస్తుస్పర్శా దివ పఙ్కలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయో రపి పద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇ త్యుత్పాతాన్తరమ్; హే సఖే, ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా - భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి * కృతీ చ్ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికా ల్లట్ * 'శే ముచాదీనా మి'తి నుమాగమః; ఏతా నుత్పాతా న్వీక్ష్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధా దితిభావః - మత్ప్రయాణాత్ ప్రాగేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాజవైవర్ణ్యసంతాపై ర్నివర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః.

అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిన్దు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మౌక్తికసంహతిః కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతీ త్యనేన గళద్బాష్పబిన్దుపూర్ణనేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతే ర్నిశ్శేషనివర్తితాఞ్జనత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రనల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖ స్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ -

'వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.' ఇతి;

స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసఙ్గమాత్రేణ స్రజః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే.

అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలఙ్కారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచకశబ్దా నగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేద కల్పనరూపా అతిశయోక్తిః -

'విషయ స్యానుపాదానా ద్విష య్యుపనిబధ్యతే
యత్ర సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా.'

ఇతి లక్షణాత్; తథా చన్ద్ర స్యాయ్యుష్ణోపరిశయనవర్ణనా ద్ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; హేమలతాయా ధావళ్యప్రతిపాదనా జ్జాతిగుణయో శ్చ విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; కువలయా న్ముక్తాఫలోత్పత్తేః పఙ్కజకుట్మలస్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తి రూపా విభావనా -

'అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి;

విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయా సహాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; అతిశయోక్త్యో రపి త థైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః -

'ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్, తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,
వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టో, గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః.'

ఇతి లక్షణాత్; నాయికా * స్వాధీనపతికా -

'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః.' ఇతి;

ప్రవాసప్రసక్తి హేతుకస్య చిన్తాదె ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసనిప్రలమ్భ శృఙ్గారః.

అవ.—నాయకునిం దోడితేఁ బోయి వానిని తేక వానితోఁ గ్రీడించి వచ్చినదూతిని సంభోగచిహ్నములచే నెఱింగి నాయిక నిందించుట.—

దూతీదం నయనోత్పలద్వయ మహో! తాన్తం నితాన్తం తవ,
స్వేదామ్భఃకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా! హన్త! చన్ద్రాతపే [కృతే.
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తా

కాన్తాకృతే - కాన్త = సుందరమైన - ఆకృతే = మూర్తి గలదానా (కాంతాకృతి యని సంబోధించుటయందు అత్యంతకోమలాంగివి గాన వెన్నెలకే బడలితివి

అని యభిప్రాయము), (హా) దూతి = (ఓసి) దూతీ, వృథా = వ్యర్థముగా, మమ కృతే = నా కొఱకు, చన్ద్రాతపే = (పండు) వెన్నెలయందు, (ఆతప మనఁగా ఎండ - చంద్రాతప మనఁగా చంద్రునియెండ - అని యవయవార్థము - ఆతపశబ్దముచే కోమలాంగికి నీకు వెన్నెలసయితము ఎండవలె దుస్సహము గాదా యని ధ్వనితము), యాతా...శాత్ — యాత = (నాయకునికడకు) పోవుట - ఆయాత = వచ్చుట - వశాత్ = (వీని) మూలముగా, శ్రాన్తా = బడలినదానవు, అసి = అయితివి, హా హన్త = అయ్యో పాపము! [బడలుట యెట్లు తెలియనాయె ననఁగా చెప్పుచున్నది]:— తవ = నీదైన, ఇదమ్ = ఈ, నయన ఉత్పల ద్వయమ్ = కన్నులనెడు కలువలయొక్క జంట, నితాన్తమ్ = మిక్కిలి, తాన్తమ్ = వాడియున్నది; [పండువెన్నెల కలువలకును (కనులకును) మిక్కిలిహితముగాన, ఎంతయు శ్రమపడక దానియందు అవి వాడవుగాన, అట్టివెన్నెలలోనే కలువలు (కన్నులు) మిక్కిలి వాడునట్లు శ్రమపడితివి అనుటచే మిక్కిలి శ్రమపడితివి - అని తాత్పర్యము]; స్వేద అమ్బుః కణికాః = చెమటనీటి బొట్లు, లలాట ఫలకే = పలకవంటి లలాటమందు, ముక్తా శ్రియమ్ = ముత్తెముల సొంపును, బిభ్రతి = వహించుచున్నవి; (ముత్తెపుసిరికిఁ బోల్చుటచే చెమట యధికముగా నున్న దని యభిప్రాయము); నిశ్వాసాః = ఊర్పులు, ప్రచురీ భవన్తి = బహుళము లగుచున్నవి. ఇది బయటికి స్ఫురించునర్థము. దీనిగూఢార్థము:— దూతీ నీవు సుందరాంగివి గావున నిన్నే మన్నాయకుఁడు గూడెను: నీకన్నులు వాడుట, మొగమున చెమటబొట్లు, నిట్టూర్పులబాహుళ్యము అనునివి సంభోగచిహ్నములు ఇప్పటికిని నీయం దగపడుచున్నవి; నీపోక నానిమిత్తము వ్యర్థమే గాని నీనిమిత్తము సఫలమే అయినది;—అనుట. గూఢార్థానుగుణ పదప్రయోజన వివరణమెట్లన—నాయిక దూతియొక్క కన్నులను కలువలసాటిని చెమటబొట్టులకు ముత్తెముల సొంపును చెప్పుట దూతి సుందరాంగి యగుటచేతను (సుందరాంగి యయినందున ఇట్టి చొట్ట తనకుఁ బాటిల్లె ననుకడుపు మంటచేతను). చెమటబొట్టులకు ముత్తెములసాటిని చెప్పక, వాని (శ్రియమ్ =) సిరిని (సొంపును) చెప్పినతాత్పర్య మే మనఁగా - ఈబడలికవలన నీకు సొంపు హెచ్చినదేగాని తగ్గలేదు, ఇప్పటియీయొప్పును గాంచిన ఆనాయకుఁడు కామోద్రేకపరవశుఁ డై వెండియు నిన్నుఁ గవయును జుమీ యని యెత్తిపొడుచుట. ‘నితాన్తమ్’ ‘నితరామ్’ అనుట ‘నీబడలిక రాకపోకలవలనఁ గలిగిన దైన ఇంతయధికముగా నుండదు, సంభోగమువలనఁ గలిగిన దైనందున ఇంత యధికముగా నున్నది;’ అని దూతికి దానిగుట్టును నాయిక తాను కనిపట్టినట్లు సూచించుటకు. ‘హా హన్త’ - ఈవిషాదము దాని? దూతినిగా పంపి తాను చెడినందులకును, ఈగూఢనిందను నదురు బెదరు లేక సరకుసేయక వినుచున్న దూతియొక్క దిట్టతనమునకును. ‘ఆతపే’ అనుటచే - వెన్నెల (యెండవలె) చిక్కఁగా కాయుచున్నది,

ఇట్టితఱపివెన్నెలలో రాకపోకలచే బడలిక తీఱునుగాని కలుగదు, కావున నీబడలిక రాకపోకలచేఁ గలిగినది గాదు, సంభోగముచేతఁ గలిగినదే,। అనియు, వెన్నెలకును గరం గునట్టి కోమలాంగివి గావున నిన్ను ఆతఁడు వలచె ననియు, భా. 'కాన్తాకృతే' అనుటచే 'నీవు అందగత్తెయవు, నిన్ను వానికడకుఁ బంపిన నిట్టి చెట్ట గలుగు నని ముందు ఆలోచించుకొనక నీవలనఁ జెడితి ననియు, నీవు కరము ద్రోహిణివియు ననియు, భావములు.

ఇందు ఆకారగోపనరూప మైనది అవహిత్థ యనుసంచారిభావము. రూపక విరోధ నిదర్శనా విష మాలంకారములు గలవు. ఏతత్సమవిషయక మైనయీ యమరుశ్లోకముం గనఁదగును:—

'నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం, నిర్మృష్టరాగోఽధరో,
నేత్రే దూర మనఞ్జనే, పులకితా తన్వీ త వేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని, దూతి, బాన్ధవజన స్యాజ్ఞాతపీడాగమే,
వాపీం స్నాతు మితో గ తాసి న పున స్త స్యాధమ స్యాన్తికమ్.'

నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృ త్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మస్య దేవ కిఞ్చిత్ప్రకటయన్తీం అస్యస్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ.—మా తీతి.— హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూపకసమాసః - తయోః ద్వఁయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం మ్లానమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం త ద ప్యధిక మి త్యాశ్చర్యమ్; తథా, స్వేదామ్బుకణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏ వేతి భావః -

'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యా న్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా.;

నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే -

'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి' త్యమరః;

హే, కాన్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మ దర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్ * 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయ మ ప్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా వ్యర్థం, చన్ద్రాతపే చన్ద్రికాయాం * 'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇ త్యమరః - సుకుమారాఙ్గ్యా స్తవ చన్ద్రికాఽ ప్యాతపకల్పా జా తే త్యాశయేన ఆతపశబ్దః, యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మని గతాగతవశాత్, శ్రా న్తాసి, హా హ న్తేతి పదద్వయోక్తి ర్విషాదాతిశయాత్ - విషాదో ఽత్ర దూతికాశ్రమదర్శనజనితః - స చ మృషాభూతః - కైతవే నాభినీయమానత్వాత్; 'వృథా మమ కృతే శ్రాన్తా సీ' త్యత్ర మత్కార్యం ప్ర త్యేవ తవ శ్రమో విఫలః స్వకార్యం ప్రతితు సఫల ఏ వే త్య

'ఆక్షేపోఽసౌ విధా వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.'

ఇతి లక్షణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్త ప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహరూప కారణసామగ్రీ సద్భావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్ * విశేషోక్తి ర్నా మాలంకారః -

'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా,

తత్సామగ్ర్యాం మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.'

ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్ * కావ్యలిఙ్గమ్; త చ్చ విశేషోక్తరఙ్గమితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా * ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

అవ.—నాయకుఁడు నాయికను అలుక తీర్చుట.—

చక్షుర్జాడ్య మపైతు మానిని ముఖం సందర్శయ, శ్రోత్రయోః

పీయూషస్రుతిసౌఖ్య మస్తు మధురాం వాచం ప్రియే వ్యాహర,

తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైః పాతయ,

త్యక్త్వా దీర్ఘ మభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషం సఖీదోషజమ్.

దీర్ఘమ్ = చాలసేపు ఉన్నట్టిదియు, అభూతపూర్వమ్ = మున్నెప్పుడును లేనిదియు (ఇంతవఱ కెన్నఁడును ఇంతటికినుక కలుగలే దని యర్థము; ఈరోషము అత్యుత్కటము అని భా.), సఖీదోషజమ్ = చెలులయొక్క దోష్ట్యముచేత పుట్టినదియు (చెలులు కావలయు నని కల్లలు చెప్పి నిన్ను నాపై అలిగించినా రని యర్థము), (అయ్యట్టి) రోషమ్ = కోపమును, త్యక్త్వా = మాని, మానిని = ఓ చిత్తసమున్నతిమంతురాలా (నిజ మెఱుంగుదు వేని ఉదారస్వభావురాలవు గావున నీవే మన్నింతు వని యభిప్రాయము), ముఖం సందర్శయ = మొగమును చూపుము; (ఏల యన), మే = నాయొక్క; చక్షుర్జాడ్యమ్ - చక్షుః = కన్నులయొక్క - జాడ్యమ్ = మాంద్యము, అపైతు = పోవునుగాక, (ఇతరములను చూచుటచేత నాకు దృష్టి చెడినట్లయినది నీముఖము గాంచిన వెండియు చూపు వచ్చినట్లగును - అని జాడ్యశబ్దస్వారస్యము); ప్రియే = ఓ ప్రేయసీ, మధురాం వాచం వ్యాహర = తీయని మాటను పలుకుము (అర్థముచేతను స్వరముచేతను ఇరుదెఱంగులను మధురిమ: అర్థముచే నెట్లన ప్రసాదసూచక మగుటచేత, స్వరముచే నెట్లన వీణా కీర కోకి లాది స్వరములకన్న ప్రియ మగుటచేత); (ఏల యన), శ్రోత్రయోః = (నా) చెవులకు, పీ...ఖ్యమ్—పీయూష = అమృతముయొక్క - స్రుతి = పోయుటయొక్క - సౌఖ్యమ్ = సుఖము, అస్తు = కలుగునుగాక, (ఇతరవాక్కులను వీణాదికములను వినుటచేత నాచెవులు గాయపడి చావసిద్ధమై యున్నవి,

నీపలుకు విన్న వాని గాయములు మాని అవి బ్రదుకును, మృతికన్న బ్రదు కెంతయుత్కృష్ట మో నీపలుకులు ఇతరసుస్వరములకన్న అంతయుత్కృష్టములు అని యమృతసామ్యము వలనియభిప్రాయము); ప్రసా...రామ్—ప్రసాద=అనుగ్రహముచే - శిశిరామ్ = చల్లని దైన, దృష్టిమ్ = చూపును, శనైః = మెల్లఁగా, పాతయ = (నాపై) పడవేయుము; (ఏల యన్న), మే తాపః శామ్యతు = నా తాపము శమించునుగాక. (తాపము ఇరుదెఱఁగులు - ఇంతసులువుగా నీవు ఆవంచకుఁరాండ్రకల్లమాటలకు మోసపోయితి వనుదుఃఖము ఒకటి, నీపొందు లేనందునం గలిగినకామజ్వర మొకటి). కావ్యలింగము, నిదర్శన, పరికరము - అలం. వాక్యృతము సంగేచ్ఛారూప మయినసర్మము. నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖీవచనములు సత్యము లేని ధృష్టుఁడు, కా వేని అనుకూలుఁడు. సామము మానాపనయనోపాయము.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శన మే వాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కిఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేఽపి మౌన మాలమ్బమానాం చిరాత్ తత్త్యాగేఽపి నిష్ఠుర మే వాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టి ముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షు రితి—హే మానిని - మే మమ - చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం - త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనిత చిన్తాపారవశ్య ప్రయుక్తం * రూపగ్రహణాక్షమత్వమి త్యర్థః -

'జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.' ఇతి నా.-

అపైతు అపగచ్ఛతు - ముఖం సందర్శయ - త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైకపరిహార్యత్వా దితి భావః, హే ప్రియె మె శ్రోత్రయోః - పీయూషస్రుతి రమృతస్రావః * 'పీయూష మమృతం సుధా' త్యమరః - తేనయత్ - సౌఖ్యం సుఖం - తత్ - తాదృశ మి త్యర్థః * స్వార్థే ష్యఞ్ - అస్తు భవతు- మధురాం ప్రియాం * స్వాదు ప్రియౌ తు మధురౌ వి' త్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీరయ - మౌనం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖం జన యే త్యర్థః, మే - తాపః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః * 'భూతపూర్వే చర డి'తి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో న భవ తీ త్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మి త్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషా న్మృషావాదరూపాత్ - జాత స్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోష ప్రభవ మితి భావః - రోషం కోప - మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం -

'సుషిమః శిశిరో జడః
తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్తాన్యలిఙ్గకాః.' ఇ త్యమరః -

దృష్టిం - శనైః పాతయ మన్దం ప్రసారయ - మ యాతి శేషః - సఖీనా మన్యతో క్తిభిః నిరపరాధా మ య్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః - తస్మా దుగ్రదృష్టి మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయే త్యర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్.

ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యార్థయో ర్హేతు హేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; పీయూష శ్రుతిసౌఖ్య మి త్యత్ర పీయూషశ్రుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్య మితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘ మి త్యాదిరోషవిశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహానౌచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరా మితి దృష్టి విశేషణ స్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ఏతేషా మన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికర స్యోత్తరార్థగకావ్యలిఙ్గం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ తయో రుభయోః * సంకరః. * మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. వాక్కృతం సఙ్గేచ్ఛారూపం * నర్మ. నాయికా * ఖణ్డితా. నాయకః * సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః - అసత్యత్వే అనుకూలః. * సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః; సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ ప్రదర్శితమ్ -

‘సామ్నా భేదేన దానేన న త్యుపేక్షా రసాన్తరైః
మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భి రాచరేత్.
తత్ర చాటువచః సామ, భేద స్తత్సఖ్యుపార్జనం,
దానం వ్యాజేన భూషాదేః ప్రదానం, పదయో ర్నతిః,
ధైర్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యా, ద్రసోత్పాదో రసాన్తరమ్.’ ఇతి.

అవ.—పాలయలుక పూనిన దై ప్రియుఁడు వచ్చినపుడు మానమునకును అతఁడు పోయినంతట తాపమునకును పా లగుచున్న నాయికం గాంచి ఖేదపడి తదవస్థను తత్సఖి యొకతె మఱియొకతెతో చెప్పుట.—

మానమ్లానమనా మనా గపి న తం నాలోకతే వల్లభం,
నిర్యాతే దయితే నిరన్తర మియం బాలా పరం తప్యతే,
ఆసీతే రమణౌ బలాత్ పరిజనై ర్న్యాసం సమాలమ్బతే,
ధత్తే కణ్ఠగతా నసూ న్ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. ౨౫

మాన...నాః—మాన = కోపముచేత - మ్లాన = వాడిపోయిన - మనాః = చిత్తముగల దైన (మ్లాన మనుటచే ఆచిత్తము పువ్వువంటిదియు కోపము ఎండవంటిదియు

ననియు ఈకోపముచే ఆమెహృదయము తల్లడిల్లిపోవుచున్న దనియు భా.), ఇయం బాలా = ఈ చిన్నది (తెలియమిచే ఇట్లు చేయుచున్న దని బాలాశబ్దస్వారస్యము - మఱియు నిట బాలాశబ్దమునకు పదియాఱేండ్లకు కొంచెమే లోపుది మధ్య యర్థముగాని, అంతకన్న తక్కువవయసుది ముగ్ధ యర్థము కాదు), నతమ్ = ప్రణమిల్లిన, వల్లభమ్ = కాంతుని, మానాక్ అపి = ఇంచుక యేనియు, న ఆలోకతే = చూడదు, దయితే నిర్యాతే (సతి) = కాంతుడు వెడలిపోయినవాడు (కాగా), నిరన్తరమ్ = అవధి లేకుండ, పరమ్ = మిక్కిలి, తప్యతే = దుఃఖించుచున్నది; రమణే బలాత్ పరిజనైః ఆనీతే (సతి) = రమణుడు బలాత్కారముచేత సేవకులచేత తేబడినవాడు (కాగా), మౌనం సమాలమ్బతే = మౌనము దాల్చును (= అతనితో పలుకదు), ప్రియతమే పునః నిర్గన్తు కామే (సతి) = ప్రియతముడు వెండియు వెలువడ గోర్కికలవాడు (కాగా), కణ్ఠగతాన్ = కంఠమందున్నవానినిగా, అసూన్ = ప్రాణములను, ధత్తే = ధరించును, (ప్రాణములను కంఠములో నుంచుకొనును - అనగా - దేహమును వదలిపోవునప్పుడు ప్రాణములు కడపట కంఠమునుండి పోవును గావున చావునకు సిద్ధ మగు నని యర్థము.) ఇందు నాయకునిచే ఉపేక్ష యనుపంచమోపాయము ప్రయోగింపబడినది. కంఠగతప్రాణ యగు ననుటచే ఆయుపాయముచే మానము చాల వదలి పోయిన దని భా. కారకదీపకాలంకారము. మానవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక మధ్యాధీర కలహాంతరితయు. నాయకుడు ధృష్టుడు.

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానమ్ అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికామాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యస్యై కథయతి:—మానే ఇతి.—మానే - మ్లానం క్షీణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా- ఇయం పురోవర్తినీ - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిఞ్చిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా - న తు తదూనముగ్ధా - తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమానశాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచిన్తామణౌ స్ఫుటీకృతమ్ -

'ముగ్ధోద్యద్యౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్మథా
సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాక్.' ఇతి -

అషోడశాబ్దా బాలేతి వ్యవహారస్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః -

'బాలా సా షోడశాబ్దాత్, తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావ దూర్ధ్వం,
ప్రౌఢా స్యాత్ పఞ్చపఞ్చాశదవధి, పరతో వృద్ధతా మేతి నారీ.' ఇతి-

నతం ప్రణతం - * నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పర మి త్యర్థః - వల్లభం ప్రియం-మనాగపి ఈష దపి - * 'కిఞ్చి న్మనా గల్ప మ పీ'త్యమరః - నాలోకతే న

పశ్యతి - అనుశయస్యాదౌ మన్యూద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః; సయితే ప్రియే - ని ర్యాతే నిర్గతే - ఉపేక్షామన్తరేణ నేయముపాయాన్తరేణ సాన్త్వ్యేతి నిశ్చయాదు పేక్ష్య గతే సతీతి యావత్ - నిర్గత మన్తర మవధిర్యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవ తి తథా నిరన్తరం సంతతమిత్యర్థః -

'అన్తరం వివరాన్తర్ధి భేదే ష్వవధి రక్షయోః
అవకాశావసరయో స్తాదర్థ్యాన్తర్యయో రపి.' ఇతి నా.-

పరమత్యన్తం - తప్యతే - అనకీర్తితో౽పి స్వయమేవాగత్యానునయన్ ప్రియః కిమితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇత్యర్థః; రమణే కాన్తే - పరిజనై ర్నాయికాసంబన్ధిభిః - యద్వా సఖీదాస్యాదిభిః - యద్వా పీఠమర్దాదిభిః నాయక స్యైవ నర్మసచివైః - * పీఠమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్ -

'తత్సహాయాః పీఠమర్ద విట చేట విదూషకాః.
పీఠమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః.
కామశాస్త్రరహస్యానా ముపదేష్టా విటః స్మృతః.
చేటః సంధాననిపుణో, హాస్యకారీ విదూషకః.' ఇతి -

బలాదానీతే బలాత్కారేణాగమితే సతి - మానే - సమాలమ్బితే ఆశ్రయతే - విరో గితాప్రకర్షేణ మన్దవేగతామాపన్నస్యాపి కోపస్య సాపరాధప్రియముఖదర్శనవశాత్ కిఞ్చిత్ పునరుల్లసితత్వాదితి భావః; ప్రియతమే పునః నిర్గతం కామో౽భిలాషో యస్య తస్మిన్ - భాషితా౽పి న భాషతే కిమత్ర వృథావస్థానేనేతి సామాయం నిర్యాతుముద్యుక్తే సతీత్యర్థః - కణ్ఠగతాన్ అసూన్ ప్రాణాన్ * 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః - ధత్తే పునర్వియోగప్రసక్త్యా విజృమ్భమాణేన దుస్సహతాపేన కణ్ఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః - జీవితసంశయే ప్రసక్తే౽పి మానం న ముఞ్చత్యహో కియదస్యా మౌర్ఖ్యమితి భావః. నాయకనిర్గమనసన్నాహమాత్రేణ నాయికాయాః ప్రాణసంకటప్రసక్తేరుపవర్ణనాదుపేక్షారూప పశ్చాత్తాపావహ ప్రయుక్తం మానస్యాల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే.

* స్వభావోక్తిః; కర్తృకారకస్య క్రమికానేకక్రియాన్వయిత్వాత్ * కారకదీపకాలంకారః; లక్షణం తూక్తమ్. * మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా మధ్యా ధీరా * కలహాన్తరితా చ -

'కోపాత్ కాన్తం పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా
కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా.'

నాయకో * ధృష్టః.

అవ.—ఒకానొక హొయలుకత్తెయం గాంచి వేదురుగొన్న యొకకాముకుఁడు తనవేడుకచెలికానితోఁ ఆమెను వర్ణించుచున్నాఁడు.—

కర్ణారుంతుద మేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే,
చన్ద్రే లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్,
చక్షుర్మీలన మేవ తన్నయనయో రగ్రె మృగీణాం వరం,
హైమీ వల్ల్యపి తావ దేవ లలితా యావ న్న సా లక్ష్యతే.

తస్యాః భాషితే శ్రుతే (సతి) = ఆసుందరియొక్క మాట వినఁబడియె నేని, కోకిల రుతమ్ = (దానితోడితారతమ్యముచేత) కోయిల కూఁత, కర్ణా...వ—కర్ణ = చెవులకు - అరుంతుదమ్ ఏవ = నిశ్చయముగా ఆయువుపట్టును బాధించునది - (అనఁగా, చెవులను చంపునది, అనఁగా చెవులకు అత్యంతపీడాకరము అని యర్థము), (అగు నని శేషము); తత్ ఆనన రుచేః సందర్శనాత్ ప్రాక్ ఏవ.—ఆచెలువయొక్క ముఖకాంతియొక్క (ముఖకాంతిని) చూచుటకు ముందు మాత్రమే, చన్ద్రే = చంద్రునియందు, లోక రుచిః = జనులయొక్క యభిలాష, (ఉండు నని శేషము), (ఏవకారముచే అనంతరము నిశ్చయముగా ఆయభిలాష యుండ దని భా., ఈమెమొగమును గాంచినకన్నులతో చంద్రునిం గాంచిన రోఁత గలుగు ననియు, చంద్రునికన్న ఆముఖము లెక్కలేని మడుంగులు దర్శనీయ మనియు భా.); తత్ నయనయోః = ఆసుందరియొక్క నేత్రములయొక్క, అగ్రే = ముందట, మృగీణామ్ = ఆఁడులేళ్ళకు, చక్షుర్మీలన మేవ—చక్షుః = కన్నులయొక్క (కన్నులను) - మీలన మేవ = మూసికొనుట యే, వరమ్ = మేలు, (లేళ్ళు కన్నులు మూసికొనినచో వానికనులకు నాయికానేత్రములతో తారతమ్యపరీక్ష ఉండదు, తమనేత్రములయధమత వెల్లడి కాక యుండును, ప్రత్యక్షావమానము తప్పును అని భా., ఏవకార మునకు - ఆమెనేత్రములతో తారతమ్యమున లేడినేత్రముల యధమతయందు సందేహము లే దని - యభిప్రాయము.); సా = ఆసుందరి, యావత్ = ఎంతకాలము, న లక్ష్యతే = చూడఁబడదో, తావ దేవ = అంతకాలమే, హైమీ = స్వర్ణమయమైన, వల్లీ అపి = తీఁగె సయితము, లలితా = మనోహరమయినది, (ఆచెలువ కన్పడనిచో యగము బంగారుతీఁగయందు సున్న యని భావము. ఏవకారమునకు నిశ్చయ మర్థము; అపిశబ్దముచే కడమలతలమాట చెప్పవలయునా యనుట). అప్రస్తుతప్రశంస, వ్యతిరేకము, సంబన్ధాతిశయోక్తియు ఇలం. - అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయిక పరకీయ.

నిస్తులరూపవిభ్రమాదిశాలినీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్తాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివ స్యాగ్రె తాం మనస్తారళ్యకారిణీం వర్ణయతి.— క ర్ణేతి.— తస్యాః మయా విలోకితాయాః సున్దర్యాః - భాషితే వచసి - శ్రుతే సతి - కోకిలరు

తం - కర్ణయోః - అరున్తుద మేవ అతిపీడాకర మేవ - భవతీతి శేషః - తదుక్తిశ్రవణానన్తర మత్యన్తం బాధత ఇత్యర్థః - న తు మనా గపి ప్రా గివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇ త్యేవకారాభిప్రాయః ;- ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే, * అరున్తుద స్తు మర్మస్పృ గి' త్యమరః; తథా, చన్ద్రి - లోకరుచి ర్జనానా మభిలాషః -

'రుచి స్తు కిరణే కాన్తా వభిష్వఙ్గాభిలాషయోః.' ఇ త్యమరః -

తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వ - మేవ - వర్తత ఇతి శేషః - తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుదయ తీ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రా దప్యధికలోకోత్తరసౌన్దర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్రయో - రగ్రే - మృగీణా కురఙ్గాఙ్గనానాం - చక్షుర్మీలనం నిజనేత్రాణాం పక్ష్మభిః ప్రచ్ఛాదన - మేవ -వరం మనాక్ప్రియం - తత్కాలప్రసజ్యమానలాఘవపరిహారేణ ప్రాక్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవా దితి భావః - చక్షూంషి సమ్య ఙ్నిమీల్య తద్విక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవహాని ర్న స్యాత్ - ఉత్కృష్టసన్నిధౌ రమ్యాణా మ ప్యరమ్యత్వే నాభాసమానత్వా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తన్నయనయో ర్నిఖిలహరిణాఙ్గనానయన దుర్లభ విస్తారతారళ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సున్దరీ యావత్ - న లక్ష్యతే న దృష్టివిషయీక్రియతే-తావ దేవ - హైమీ వల్లీ హిరణ్మయీ లతా - అపి - కిము తాస్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - గుణాద్భుతవస్త్వనుభవ స్యాస్య త్రిరుచె ర్మ్లాలత్వా ది త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కనకప్రభాతిశాయినీ తదఙ్గద్యుతి రితి ద్యోత్యతే.

అత్ర కోకిలరుతకర్ణారున్తుదభావాదిరూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః; ఉపమానభూతకోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధిక్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేక శ్చ; తౌ చ కోకిలరుతాదీనాం కర్ణారున్తుదత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయో క్త్యానుగృహీతా వితి తస్యా స్తయో శ్చాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంసయో స్తు ఏక మేవ వాక్యార్థ మాశ్రిత్య సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ * సంకరః. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా * పరకీయా.

ఇతి శ్రీ వేఙ్కటపణ్డిత రాయసార్వభౌమేన

విరచితా

శృఙ్గారచన్ద్రికాఖ్యా

పుష్పబాణవిలాసవ్యాఖ్యా.